संस्कृत संशोधन संसत् ग्रन्थमाला - २१

श्रीभगवद्रामानुजविरचितः

वेदान्तसारः

संस्कृत - संशोधन - संसत्
यादवाद्रिः (मेलुकोटे) - ५७१ ४३१

संस्कृत-संशोधन-संसद्-ग्रन्थमाला — २१

श्री भगवद्रामानुजविरचितः

वेदान्तसारः

सम्पादकाः
संसत् संशोधकाः

संस्कृत-संशोधन-संसत्
यादवाद्रिः (मेलुकोटे) - ५७१ ४३१

१९९३

वेदान्तसारः

मुद्रणम् : १९९३

प्रतयः : १०००

सम्पादकाः - संसत् संशोधकाः

मूल्यम् :

श्रीवेङ्कटेश्वरदेवस्थानवितीर्णद्रविणसम्पन्नमुद्रणः

प्रकाशकः तथा मुद्रकः :
निर्देशकः
संस्कृत-संशोधन-संसत्
यादवाद्रिः (मेलुकोटे) - ५७१ ४३१

Academy of Sanskrit Research Series - 21

VEDÂNTASÂRAḤ

OF

BHAGAVAD RÂMÂNUJA

Edited by

Scholars of the Academy

ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH

MELKOTE - 571 431

1993

VEDÂNTASÂRAḤ

First Edition : 1993

Copies : 1000

Editors: Scholars of the Academy

Price:

This book is published with the Financial Assistance of Tirumala Tirupati Devasthanams under their scheme "Aid to publish Religious Books"

Publisher and Printer :
Director
Academy of Sanskrit Research
Melkote - 571 431

FOREWORD

The revered Âcârya Râmânuja has written nine works which are considered to be the nine gems of Viśiṣṭâdvaitic literature. *Śrîbhâṣya*, the *magnum opus* of Râmânujâcârya's works, is the well known commentary on *Brahmasûtras* of Bâdarâyaṇa, severely argumentative, controversial, technical and terse. To make his views on *Brahmasûtras* easily understandable. Râmânujâcârya has abbreviated forms of commentaries viz.,*Vedântadîpa* and *Vedântasâra.*

In *Vedântasâra* the purport and the kernel-concepts *(Viṣayavâkyas)* of the *sûtras* have been presented in just one or two lines. It is a comprehensive treatise useful to those who lack the time to study the longer *Śrîbhâṣyam.*

With a view to facilitate the seekers of knowledge in their study of Râmânujâcârya's works, the Academy has taken up publication of critical editions of his nine works. In this series, *Śrîbhâṣyam* has been published

in four volumes with compendious notes and appendices. Another work *Vedârthasaṅgraha* is to be released shortly.

Meanwhile Academy had cherished a desire to publish the bare texts of the original works of *Viśiṣṭâdvaita,* as they are out of print. Such publications will be useful for repeated reading of the original.

We are glad to place before the readers *Vedântasâra,* the original text with variations in reading. It is hoped that the work will find a ready welcome.

Our thanks are due to Tirumala Tirupati Devasthanams for the financial assistance provided for the publication of this work. We are also thankful to the scholars who have helped in its preparation.

1993
Bangalore

M. A. S. RAJAN
President

विषयसूचिका

चतु[illegible]ाये

* * *

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्रामानुजविरचितः

वेदान्तसारः

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

समस्तचिदचिद्वस्तुशरीरायाखिलात्मने ।
श्रीमते निर्मलानन्दोदन्वते विष्णवे नमः ॥

परमपुरुषप्रसादात् वेदान्तसार[1] उद्ध्रियते —

जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।१।१।१॥

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये वर्तते; अतश्शब्दशिरस्कत्वात्। अतश्शब्दश्च पूर्ववृत्तस्य हेतुभावे । पूर्ववृत्तं च कर्मज्ञानमिति विज्ञायते, आरिप्सितस्य ब्रह्मज्ञानस्य वेदार्थविचारैकदेशत्वात्। अधीतवेदस्य हि पुरुषस्य कर्मप्रतिपादनोपक्रमत्वाद्वेदानां कर्मविचारः प्रथमं कार्यः इति, 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्युक्तम् । कर्मणां च प्रकृतिविकृतिरूपाणां धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थसाधनतानिश्चयः, 'प्रभुत्वादार्त्विज्यम्' इत्यन्तेन सूत्रकलापेन सङ्कर्षेण[2] कृतः।

एवं वेदस्यार्थपरत्वे, कर्मणां च तदर्थत्वे, तेषां च केवलानां त्रिवर्गफलत्वे निश्चिते सति, वेदैकदेशभूतवेदान्तभागे केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वं

१. सारार्थ. क, ग. २. ससङ्कर्षेण. घ, छ; सङ्कर्षणेन. ग,च.

ब्रह्मज्ञानस्य च अनन्तस्थिरफलत्वमापाततो दृष्ट्वा , अनन्तरं मुमुक्षोः अवधारितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधजननशब्दशक्तेः पुरुषस्य, ब्रह्मबुभुत्सा जायत इति 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति कर्मविचारानन्तर तत एव हेतोः ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्युक्तं भवति ।

तदिदमाह श्रुतिः -- 'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेद-मायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' । इति । ब्राह्मणः – वेदाभ्यासरतः । कर्मचितान् – कर्मणा संपादितान् लोकान्, आराध्यक्षयिष्णुत्वेन क्षयस्वभावान्, कर्ममीमांसया परीक्ष्य । अकृतः – नित्यः परमपुरुषः, कृतेन - कर्मणा न संपाद्य इति, यो निर्वेदमायात्, सः तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् ; समित्पाणिः, श्रोत्रियं - वेदान्तवेदिनं, ब्रह्मनिष्ठं - साक्षात्कृत-परमपुरुष-स्वरूपम् । स - गुरुः, सम्यगुपसन्नाय तस्मै, येन - विद्याविशेषेण, अक्षरं - सत्यं परमपुरुषं, वेद - विद्यात् , तां - ब्रह्मविद्यां, प्रोवाच - प्रब्रूयादित्यर्थः । स गुरु मेवाभिगच्छेत्, तस्मै स विद्वान् प्रोवाचेत्यन्वयात्, अप्राप्तत्वाच्च; विधावपि लिटो विधानात् – 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति ॥ १ ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जन्माद्यस्य यतः । १ । १ । २ ॥

अस्य विचित्रचिदचिन्मिश्रस्य व्यवस्थितसुखदुःखोपभोगस्य जगतो जन्म-स्थितिलयाः यतः, तद् ब्रह्मेति प्रतिपादयति श्रुतिरित्यर्थः ; 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद् ब्रह्मेति' इति । सूत्रे 'यतः' इति हेतौ पंचमी, जनिस्थितिलयानां साधारणत्वात् । जनिहेतुत्वं च, निमित्तोपादानरूपं विवक्षितम् । 'यतः' इति हि श्रुतिः । इह उभयविषया । कथमिति चेत्, 'यतो वा इमानि' इति प्रसिद्धवन्निर्देशात् , प्रसिद्धेश्चोभयविषयत्वात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्,

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोससृजत' इत्यत्र सदेवेदमग्रे एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्य, अद्वितीयमित्यधिष्ठात्रन्तरनिराकरणात् सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव निमित्तमुपादानं चेति विज्ञायते । तथा 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यात्मन एव विचित्रस्थिरत्रसरूपेण बहुभवनं संकल्प्य, तथैव सृष्टिवचनाच्च । अतः श्रुतावपि 'यतः' इति हेतौ पंचमी ।

अत्रैव – ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमुपादानत्वं च प्रतिपादितमर्थविरोधात्, 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इत्यादिविशेषश्रुत्या चाक्षिप्य 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, अभिध्योपदेशाच्च, साक्षाच्चोभयाम्नानात्, आत्म-कृतेः' इत्यादिभिः सूत्रैः परिहरिष्यते ।

ननु च – सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसंकल्पं निरवद्यतया निरस्तसमस्ता-पुरुषार्थगन्धं ब्रह्मैवात्मानं विचित्रचिदचिन्मिश्रं जगद्रूपमिदं सर्वमसृजतेति कथमुपपद्यते ? तदेतत् सूत्रकारः स्वयमेव परिचोद्य परिहरिष्यति, । 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमंजसम्' 'इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः' इति चोद्यम् । परिहारस्तु – 'न तु दृष्टान्तभावात्' 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति च 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः' । (अचिद्वर्गं स्वात्मनो भोग्यत्वेन हरतीति भोक्ता हरः इत्युच्यते ।)

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥"

इत्यादिश्रुतिस्मृतिगणैः, प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् । परमपुरुषार्थ-भागिनः प्रत्यगात्मनोऽधिकमर्थान्तरभूतं ब्रह्म । तच्च प्रत्यगात्मशरीरकतया तदात्मभूतम् । प्रत्यगात्मनस्तच्छरीरत्वं ब्रह्मणस्तदात्मत्वं च 'य आत्मनि

तिष्ठन्' 'यस्यात्मा शरीरम्' 'एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिश्रुतिशतसमधिगतम्। सशरीरस्य आत्मनः कार्यावस्था-प्राप्तावपि गुणदोषव्यवस्थितेः दृष्टान्तभावात् ब्रह्मणि न दोषप्रसक्तिरिति न असामंजस्यं वेदान्तवाक्यस्येति 'न तु दृष्टान्तभावात्' इत्युक्तम्। दृष्टान्तश्च देवमनुष्यादिशब्दवाच्यस्य सशरीरस्य आत्मनः 'मनुष्यो बालो युवा स्थविरः' इति नानावस्थाप्राप्तावपि, बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयः शरीरगता दोषाः नात्मानं स्पृशन्ति, आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरमिति। अतः कार्यावस्थं कारणावस्थं च ब्रह्म प्रत्यगात्मशरीरतया तदात्मभूतमिति प्रत्यगात्मवाचिना शब्देन ब्रह्माभिधाने, तच्छब्दसामानाधिकरण्ये च हेतुं वक्तुं, निरसनीयं मतद्वयं 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः', 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः' इत्युपन्यस्य, 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति हेतुरुक्तः। 'तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य। सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिना प्रत्यगात्मन आत्मतया अवस्थानात् ब्रह्मणः तच्छब्देनाभिधानं तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशश्च इत्युक्तम्।

तथा 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्' 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वा-दुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति देवमनुष्यादिविषमसृष्टेर्जीवकर्मनिमित्तत्वं, जीवानां तत्तत्कर्मप्रवाहाणां च अनादित्वं च प्रतिपाद्य, तदनादित्वं च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' 'ज्ञाज्ञौ द्वौ' इत्यादिश्रुतिषु उपलभ्यत इत्युक्त्वा, तदनादित्वेऽपि प्रलयकाले चिदचिद्वस्तुनोः भोक्तृभोग्ययोः नामरूपविभागा-भावात्, 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्। नान्यत् किंचन मिषत्' इत्यादावेकत्वावधारणमुपपद्यते इति सूत्रकारेण स्वयमेवोक्तम्।

तथा च 'नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः' इति प्रत्यगात्मनो नित्यत्वात् अनुत्पत्तिमुक्त्वा 'ज्ञोऽत एव' इति तस्य ज्ञातृत्वमेव स्वरूपमित्युक्तम्। 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इत्यादिना तस्याणुत्वं चोक्तम्। 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्', 'यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्' इति ज्ञातुरेवात्मनो ज्ञानशब्देन व्यपदेशो ज्ञानगुणसारत्वात्, ज्ञानैकनिरूपणीय-स्वभावत्वाच्चेत्युक्तम्। 'नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा'

इति ज्ञानमात्रस्वरूपात्मवादे, हेत्वन्तरायत्तज्ञानवादे[1], सर्वगतात्मवादे च दोष उक्तः । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् , उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । उपलब्धिवदनियमः । शक्तिविपर्ययात् । समाध्यभावाच्च । यथा च तक्षोभयथा ।' इत्यात्मन एव शुभाशुभेषु कर्मसु कर्तृत्वम् ; प्रकृतेरकर्तृत्वम् ; प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्याः साधारणत्वेन सर्वेषां फलानुभवप्रसङ्गादि च प्रतिपादितम् । 'परात्तु तच्छ्रुतेः' 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः' इत्यात्मन एव कर्तृत्वं परमपुरुषानुमतिसहकृतम् इत्युक्तम् ।

'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके' 'मन्त्रवर्णात् । अपि च स्मर्यते । प्रकाशादिवत्तु नैवं परः, स्मरन्ति च' इति, 'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः' 'क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति' 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम्' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्' । नित्यानां बहूनां चेतनानां य एको नित्यश्चेतनः कामान् विदधातीत्यर्थः । 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्' इत्यादिषु प्रत्यगात्मनः परमात्मनश्च कर्मवश्यत्वेन शोचितृत्वेनासर्वज्ञत्वेन उपासनायत्तमुक्तित्वेन, निरवद्यत्वेन सर्वज्ञत्वेन सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्वेश्वरत्वेन समस्तकल्याणगुणाकरत्वादिना च स्वरूपस्वभावनानात्वव्यपदेशात् । तयोरेव 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' 'योऽसौ सोऽहं, योऽहं सोऽसौ' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'अकृत्स्नो ह्येषः

---

१. ज्ञानवादे. क.

आत्मेत्येवोपासीत' 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवाः' इति च सर्वजीवात्मव्यापित्वेन अभेदव्यपदेशाच्च उभयव्यपदेशाविरोधेन परमात्मांशो जीवात्मा इत्यभ्युपगन्तव्यम् । न केवलं न्यायसिद्धमिदम् । श्रुतिस्मृतिभ्यां च अंशत्वमुक्तं जीवात्मनः – 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इति ।

अंशत्वं नाम एकवस्त्वेकदेशत्वम् । तथा सति उभयोरेकवस्तुत्वेन विशेषो[१] न स्यात् इत्याशङ्क्य 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' इति परिहरति । अन्यविशेषणतैकस्वभावप्रकाशजातिगुणशरीरविशिष्टान् अग्निव्यक्ति-गुण्यात्मनः प्रति, प्रकाशजातिगुणशरीराणां यथा ह्यम्शत्वम् , एवं परमात्मानं प्रत्यगात्मशरीरकं प्रति प्रत्यगात्मनोंऽशत्वम् । एवं अंशत्वे यत्स्वभावोंऽश-भूतो जीवः, नैवमंशी परमात्मा; सर्वत्र विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभाव-भेदात् । एवं च 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' 'परात्तु तच्छ्रुतेः' इत्यनन्तरोक्तं च न विरुध्यते ।

एवं प्रकाशशरीरवज्जीवात्मनामंशत्वं पराशरादयः स्मरन्ति च –

एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥
यत्किंचित्सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज ।
तस्य सृज्यस्य संभूतौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः ॥
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशसमुद्भवाः ॥ इति ।

अन्यथा पारमार्थिकापारमार्थिकोपाधिसमाश्रयणेन प्रत्यगात्मनोंऽशत्वे ब्रह्मण एव वेदान्तनिवर्त्याः सर्वे दोषाः भवेयुरिति, 'आभासा एव च' इत्यादिसूत्रैरुक्तम् ।

अतः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतमेव ब्रह्म, कदाचित् अविभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्कारणावस्थम् ; कदाचिच्च विभक्तनामरूपचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्कार्यावस्थं ब्रह्म ; सर्वदा चिदचिद्वस्तु-शरीरतया तद्विशिष्टत्वेऽपि ब्रह्मणः, परिणामित्वापुरुषार्थाश्रयत्वे शरीरभूत-

---

१. वस्तुत्वेनाविरोधो. ख,ग.; विरोधः स्यात् . घ,च.

चेतनाचेतनवस्तुगते । आत्मभूतं ब्रह्म सर्वदा निरस्तनिखिलदोष-गन्धानवधिकातिशयासंख्येयज्ञानानन्दाद्यपरिमितोदारगुणसागरमवतिष्ठत इति ब्रह्मैव जगन्निमित्तम् उपादानं चेति, 'यतो वा इमानि' इत्यादि वाक्यं प्रतिपादयत्येवेति जन्माद्यस्य यतस्तद् ब्रह्मेति सुष्ठूक्तम् ।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् ... ... तदैक्षत । बहुस्यां प्रजायेय' इति । अस्य च अयमर्थः – 'यस्यात्मा शरीरम्' 'यस्याक्षरं शरीरं यस्य पृथिवी शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरम् , एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मणः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वात् सदेवेदमिदानीं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन विभक्तनामरूपम् , अग्रे – प्रलयकाले, सूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरतया नामरूपविभागानर्हम् एकमेव आसीत् , स्वयमेव ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वशक्ति निमित्तान्तरानपेक्षम् अद्वितीयं च अतिष्ठत् ।

'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय' इति तन्नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचिद्वस्तु-शरीरकतयैकमेवावस्थितं नामरूपविभागार्हस्थूलदशापत्त्या बहुप्रकारं स्यामित्यैक्षत । 'स्यां, प्रजायेय' इति व्यष्टिसमष्टिव्यपदेशः । चिदचितोः परस्य च प्रलयकालेऽपि व्यवहारानर्हसूक्ष्मभेदः सर्वैर्वेदान्तिभिः अभ्युपगतः, अविद्याकृतभेदस्योपाधिकृतभेदस्य च अनादित्वाभ्युपगमात् । इयांस्तु विशेषः – ब्रह्मैवाज्ञमुपाधिसम्बद्धं चेति सर्वश्रुतिस्मृतिन्यायविरोधोऽन्येषाम् । तदभावात् अविरोधश्च अस्माकमिति ।

इति जन्माद्यधिकरणम् ॥

शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

शास्त्रयोनित्वात् ॥ १ । १ । ३ ॥

एवं चिदचिद्वस्तुशरीरकतया तद्विशिष्टस्य ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वं निमित्तत्वं च नानुमानगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात् तस्य 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादि वाक्यं निखिलजगदेककारणं ब्रह्म बोधयत्येवेति सिद्धम् ॥

इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् । १ । १ । ४ ॥

पुरुषार्थतयान्वयः समन्वयः । शास्त्राख्यप्रमाणस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि, ब्रह्म स्वस्य परस्य च अनुभवितुरविशेषेण स्वरूपेण गुणैः विभूत्या च अनुभूयमानम् अनवधिकातिशयानन्दरूपमिति पुरुषार्थत्वेन अभिधेयतयान्वयात् ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् उपपन्नतरमिति निरवद्यम् निखिलजगदेककारणं ब्रह्म वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति इत्युक्तम् । तस्यैकस्यैकदैव कृत्स्नजगन्निमित्तत्वं तस्यैवोपादानतया जगदात्मकत्वं च नानुमानादिगम्यमिति शास्त्रैकप्रमाणकत्वात्, तस्य च अनवधिकातिशयानन्दरूपतया परमपुरुषार्थत्वात् वेदान्ताः प्रतिपादयन्त्येवेति स्थिरीकृतम् ।

इति समन्वयाधिकरणम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अतःपरं पादशेषेण जगत्कारणतया प्रधानपुरुषप्रतिपादनानर्हतया सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निरस्ताविद्यादिसमस्तदोषगन्धम् अपरिमितोदारगुणसागरं ब्रह्मैव वेदान्ताः प्रतिपादयन्ति इत्युच्यते । तत्र तावत् प्रधानं वेदान्तप्रतिपादनानर्हम् इत्याह –

ईक्षतेर्नाशब्दम् । १ । १ । ५ ॥

अशब्दम् आनुमानिकं प्रधानम् । न तत् वेदान्तवेद्यम् । कुतः? ईक्षतेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्रस्तुतजगत्कारणव्यापारवाचिनः ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् 'तदैक्षत बहु स्याम्' इति ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् । १ । १ । ६ ॥

'तत्तेज ऐक्षत' इत्यादिष्वचेतनेऽपि वस्तुनि ईक्षतिः श्रूयते । स हि तत्र गौणः । एवम् अत्रापि प्रधान एव ईक्षतिर्गौण इति चेत्, नैतदुपपद्यते; प्रस्तुते सच्छब्दवाच्ये श्रूयमाणाच्चेतनवाचिन आत्मशब्दात् । 'स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति हि उत्तरत्र श्रूयते ।

तेजःप्रभृतिष्वपि न गौणमीक्षणम् । तेजःप्रभृतिशब्दैरपि तत्तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयते; 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशादेव सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वात् । 'तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तंचानिरुक्तं च । निलयनंचानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति चेतनमचेतनं च पृथङ्निर्दिश्य तदुभयमनुप्रविश्य सत् त्यत् शब्दवाच्योऽभवदिति हि समानप्रकरणे स्पष्टमभिहितम् ॥

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । १ । १ । ७ ॥

इतश्च प्रधानादर्थान्तरभूतं[1] सच्छब्दाभिहितं जगत्कारणम् ; सच्छब्दाभिहिततत्त्वनिष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इति हि तन्निष्ठस्य मोक्षः उपदिश्यते । प्रधानकारणवादिनामपि[2] हि प्रधाननिष्ठस्य मोक्षो नाभिमतः[3] ॥

हेयत्वावचनाच्च । १ । १ । ८ ॥

यदि प्रधानमत्र विवक्षितं ; तदा तस्य हेयत्वम्[4] अध्येयत्वम् उच्येत । न तदुच्यते । मोक्षसाधनतया ध्येयत्वमेव हि अत्रोच्यते 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यादिना ॥

प्रतिज्ञाविरोधात् । १ । १ । ९ ॥

इतश्च न प्रधानम् ; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् । सच्छब्दवाच्यतत्त्वज्ञानेन तत्कार्यतया चेतनाचेतनसर्ववस्तुज्ञानं 'येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इत्यादिना प्रतिज्ञातम् । तद्धि प्रधानकारणवादे विरुध्यते, चेतनस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् । प्रधानादर्थान्तरभूतब्रह्मकारणवादे चिदचिद्वस्तुशरीरकम्

---

१. अर्थान्तरं. क,घ,छ. २. वादिनापि. ग. ३. नाभिहितः. ग. ४. हेयत्वात् .घ,छ.

ब्रह्मैव नामरूपविभागाविभागाभ्यां[1] कार्यं कारणं च । ब्रह्मज्ञानेन कृत्स्नस्य ज्ञातता उपपद्यते ॥

स्वाप्ययात् । १ । १ । १० ॥

इतश्च न प्रधानम् । 'स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति । स्वमपीतो भवति । तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते । स्वं ह्यपीतो भवति' इति जीवस्य[2] चेतनस्य सुषुप्तस्य, सता सम्पन्नस्य स्वाप्ययवचनात्, प्रधानादर्थान्तरभूतं सच्छब्दवाच्यम् इति विज्ञायते । स्वमपीतो भवति - आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः ।

चिदचिद्वस्तुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्मैव जीवशब्देनापि अभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्या उक्तम् । तज्जीवशब्दाभिधेयं परं ब्रह्मैव सुषुप्ति-कालेऽपि प्रलयकाल इव नामरूपपरिष्वङ्गाभावात् केवलसच्छब्दाभि-धेयमिति 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति । स्वमपीतो भवति' इत्युच्यते ।

तथा समानप्रकरणे नामरूपपरिष्वङ्गाभावेन प्राज्ञेनैव परिष्वङ्गात्, 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इत्युच्यते । आमोक्षाज्जीवस्य नामरूपपरिष्वङ्गादेव हि स्वव्यतिरिक्तविषयज्ञानोदयः । सुषुप्तिकाले हि नामरूपे विहाय सता सम्परिष्वक्तः; पुनरपि जागरदशायां नामरूपे परिष्वज्य, तत्तन्नामरूपो भवतीति श्रुत्यन्तरे स्पष्टमभिधीयते । यथा 'सुषुप्तः ..... स्वप्नं न कंचन[3] पश्यति, अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति ।' 'एतस्माद्वा आत्मनः प्राणा यथायतनं[4] विप्रतिष्ठन्ते' । तथा 'त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा ... ... यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति' इति ॥

गतिसामान्यात् । १ । १ । ११ ॥

सकलोपनिषद्गतिसामान्यात् अस्यामप्युपनिषदि न प्रधानं कारणमिति ज्ञायते । 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमान् लोकानसृजत' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन

---

१. विभागभावाभावाभ्यां. क,छ. २. जीवस्य - इति नास्ति. क. ३. कथंचन. च.
४. यथायथम्. क.

आकाशः सम्भूतः' 'स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः' इत्यादिसकलोपनिषत्सु सर्वेश्वर एव हि सर्वजगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते ॥

श्रुतत्वाच्च । १ । १ । १२ ॥

श्रुतमेव हि अस्यामुपनिषदि 'आत्मनः प्राणः ... ... आत्मन आकाशः' इत्यादावात्मन एव सर्वोत्पत्तिः । अतः प्रधानादचेतनादर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः पुरुषोत्तम एव जगत्कारणं ब्रह्मेति स्थितम् ॥

इति ईक्षत्यधिकरणम् ।

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् । १ । १ । १३ ॥

यद्यपि प्रधानादर्थान्तरभूतस्य प्रत्यगात्मनः चेतनस्येक्षणयोगः सम्भवति; तथापि प्रत्यगात्मा बद्धो मुक्तश्च न जगत्कारणम्, 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्यारभ्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति तस्य आनन्दमयत्वप्रतिपादनात् । कारणतया व्यपदिष्टोऽयमानन्दमयः[1] प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः परमात्मैव । कुतः? अभ्यासात् । आनन्दमयस्य निरतिशयदशाशिरस्कानन्दमयत्वेनाभ्यासात् । 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः' 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चन' इति हि वेद्यत्वेनाय[2]मानन्दमयोऽनवधिकातिशयोऽभ्यस्यते ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । १ । १ । १४ ॥

'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति विकारार्थमयट्प्रकरणादानन्दमयः, इत्यस्यापि विकारार्थत्वं प्रतीयते । अतोऽयमानन्दमयो नाविकाररूपः परमात्मेति चेन्न, अर्थविरोधात्, प्राचुर्यार्थ एवायं मयडिति विज्ञायते । 'तस्माद्वा

१. अयमात्मानन्दमयः. क,ग.   २.वेद्यत्वेनायमात्मा. ख,ग.

एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इति ह्यविकार आत्मा प्रकृतः। प्रकरणे च विकारार्थत्वं प्राणमय एव परित्यक्तम्। उक्तेन न्यायेन[१] आनन्दप्राचुर्यात् परमपुरुष एवायमानन्दमयः॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च। १। १। १५॥

'एष ह्येवानन्दयाति' इति जीवान्प्रत्यानन्दहेतुरयमानन्दमयो व्यपदिश्यते। अतश्चायं न प्रत्यगात्मा॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते। १। १। १६॥

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति मन्त्रवर्णोदितमेव 'तस्माद्वा एतस्मात्' इत्यादिना आनन्दमय इति गीयते। अतश्च न प्रत्यगात्मा॥

नेतरोऽनुपपत्तेः। १। १। १७॥

इतरः प्रत्यगात्मा मन्त्रवर्णोदितः इति नाशङ्कनीयम्, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चिता' इति प्रत्यगात्मनो बद्धस्य मुक्तस्य च ईदृशविपश्चित्त्वानुपपत्तेः। 'सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेय' इति विचित्रस्थिरत्रसरूपबहुभवनसङ्कल्परूपमिदं विपश्चित्त्वमिति हि उत्तरत्र व्यज्यते। मुक्तस्य सर्वज्ञस्यापि जगद्व्यापाराभावादीदृशविपश्चित्त्वासम्भवः॥

इतश्च –

भेदव्यपदेशाच्च। १। १। १८॥

'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति हि विज्ञानमयात् प्रत्यगात्मनो भेदेनायमानन्दमयो व्यपदिश्यते। न च विज्ञानमयविषयतयोदाहृते श्लोके 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति व्यपदेशात् विज्ञानमयो बुद्धिमात्रमित्याशङ्कनीयम्। यतः सूत्रकार एवेमामाशङ्कां परिहरिष्यति – 'व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः' इति। 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति यज्ञादिक्रियायां जीवस्य कर्तृत्वव्यपदेशाच्च जीवः कर्ता; विज्ञानशब्देन जीवस्य व्यपदेशात्। बुद्धिमात्रव्यपदेशे तु विज्ञानेनेति निर्देशविपर्ययः स्यात्; बुद्धेः करणत्वादिति॥

---

१. उक्तन्यायेन. क,ग.

इतश्च –

कामाच्च नानुमानापेक्षा । १ । १ । १९ ॥

'सोऽकामयत । बहु स्याम्' इति स्वकामादेवास्य जगत्सर्गः श्रूयते । प्रत्यगात्मनो हि यस्य कस्यचित्सर्गे आनुमानापेक्षा दृश्यते । अनुमानगम्यं प्रधानमानुमानम्[२] । इतश्च –

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति । १ । १ । २० ॥

अस्मिन् आनन्दमये अस्य प्रत्यगात्मन आनन्दयोगं शास्ति 'रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इति । अतः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतः सर्वज्ञः पुरुषोत्तमो जगत्कारणभूतः आनन्दमयः ॥

इति आनन्दमयाधिकरणम् ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । १ । १ । २१ ॥

अयं जगत्कारणभूतो विपश्चिदानन्दमयः कश्चिदुपचितपुण्यविशेषो जीवविशेषो देहयोगाद्विज्ञायते; नायं परमात्मेति नाशङ्कनीयम् । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इत्यादौ श्रूयमाणः पुरुषः, पुरुषाकारः[३] परमात्मैव । कुतः? तद्धर्मोपदेशात् । 'स एष सर्वेषां लोकानामीशः सर्वेषां कामानाम्' 'तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' इति निरुपाधिकसर्वलोकसर्वकामेशत्वं स्वत एवाकर्मवश्यत्वं च प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्य परमपुरुषस्यैव[४] हि धर्मः ।

'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु त्रिगुणात्मकप्रकृत्यनन्तर्गताप्राकृतस्वासाधरणरूपवत्त्वं च ज्ञानादिगुणवत्तस्यैव श्रूयते । ज्ञानादयोऽपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिषु श्रुतत्वात् तस्य गुणाः विज्ञायन्ते । तथा 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु अप्राकृत-स्वासाधारणरूपश्रवणात् तद्वत्ता च विज्ञायते ।

---

१. जगतः ख,ग. २. अनुमानं प्रधानम्. ग. ३. परमपुरुषः.छ. ४.परमात्मन एव धर्मः. ख.

तदेतत् वाक्यकारश्चाह – 'हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इति प्राज्ञः सर्वान्तरः स्यात्, लोककामेशोपदेशात् तथोदयात्पाप्मनाम्' इत्युक्त्वा, तद्रूपस्य कार्यत्वं मायामयत्वं वेति विचार्य 'स्याद्रूपं कृतकमनुग्रहार्थं तच्चेतसाम् ऐश्वर्यात्' इति निरसनीयं मतमुपन्यस्य, 'रूपं वा अतीन्द्रियमन्तःकरणप्रत्यक्षनिर्देशात्' इति। व्याख्यातं च द्रमिडाचार्यैः – "न वा मायामात्रम्। अंजसैव विश्वसृजो रूपम्। तत्तु न चक्षुषा ग्राह्यम्। मनसात्वकलुषेण साधनान्तरवता गृह्यते। 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' 'मनसा तु विशुद्धेन' इति श्रुतेः। 'न ह्यरूपाया देवताया रूपमुपदिश्यते। यथाभूतवादि हि शास्त्रम्। यथा 'माहारजतं वासः' 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णम्' इति प्रकरणान्तरनिर्देशात् इति। साक्षिणः" इति। 'हिरण्मय इति रूपसामान्याच्चन्द्रमुखवत्' इति च वाक्यम्। तच्च व्याख्यातं तैरेव –'न मयडत्र विकारमादाय प्रयुज्यते, अनारभ्यत्वादात्मनः' इत्यादिना। अतः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतो निरुपाधिकविपश्चिदनवधिकातिशयानन्दोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यरूपः पुरुषोत्तमः परं ब्रह्म जगत्कारणमिति वेदान्तैः प्रतिपाद्यते इति निरवद्यम्॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः। १। १। २२॥

'य आदित्ये तिष्ठन् आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो यमयति स[1] त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतम्। यश्चक्षुषि तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यध्यात्मम्। यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन्नित्यधिलोकम्। यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नित्यधिभूतम्। यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्यधिवेदम्। यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन्नित्यधियज्ञम्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे, सुबालोपनिषदि च 'यः पृथिवीमन्तरे संचरन्' इत्यारभ्य 'योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्, योऽक्षरमन्तरे संचरन्, यो मृत्युमन्तरे संचरन्, यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति सर्वदेवसर्वलोकसर्वभूतसर्ववेदसर्वयज्ञसर्वात्मोपरि वर्तमानतया तत्तच्छरीरतया तत्तदन्तरात्मतया तत्तदवेद्यतया तत्तन्नियन्तृतया

---
१. एष ते. क.

चैभ्यः सर्वेभ्यो भेदव्यपदेशाच्चायमपहतपाप्मा[1] नारायणः प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्चार्थान्तरभूतो निखिलजगदेककारणमिति सिद्धम् ॥

इति अन्तरधिकरणम् ॥

आकाशाधिकरणं प्राणाधिकरणं च ॥ ८, ९ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् । १ । १ । २३ ॥

अत एव प्राणः । १ । १ । २४ ॥

'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति' 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमेवाभ्युज्जिहते' इत्यादौ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिना सामान्येन निर्दिष्टस्य जगत्कारणस्य भूताकाशप्राणसहचारि[2]जीववाचिशब्दाभ्यां विशेषनिर्णय-शङ्कायां 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति प्रसिद्धवन्निर्दिश्यमानो[3] जगत्कारणत्वादिलिङ्गात् भूताकाशजीवाभ्याम् अर्थान्तरभूतः परमपुरुष एव अत्र आकाशप्राणशब्दनिर्दिष्टः[4] इति निश्चीयते । तत्प्रसिद्धिस्तु – बहुभवनरूपेक्षणानवधिकातिशयानन्दजीवानन्दहेतुत्वविज्ञानमयविलक्षणत्व-निखिलभुवनभयाभयहेतुत्वसर्वलोकसर्वकामेशत्वसर्वपाप्मोदया-प्राकृतस्वासाधारणरूपविशिष्टस्य रविकरविकसितपुण्डरीकनयनस्य सर्वज्ञस्यसत्यसङ्कल्पस्य करणाधिपाधिपस्य परमपुरुषस्यैव निखिल-जगदेककारणत्वादिति स एव आकाशप्राणशब्दाभ्यां जगत्कारण-त्वेनाभिधीयत इति निर्णयो युक्त एव ॥

इति आकाशाधिकरणप्राणाधिकरणे ॥

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । १ । १ । २५ ॥

'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु इदं वाव तद्यदिदमस्मिन् अन्तः पुरुषे ज्योतिः' इत्यत्र

---

१. पाप्मादिः.ग. २.सहकारि.क. ३.निर्दिश्यमानात् .ग,घ. ४.शब्दाभ्यां निर्दिष्टः.क,च.

सर्वस्मात्परत्वेन निर्दिश्यमानतया, सकलकारणभूतज्योतिषः कौक्षेयज्योतिषैक्याभिधानात्, स्ववाक्ये विरोधि[1]लिङ्गादर्शनाच्च प्रसिद्धमेव ज्योतिः जगत्कारणत्वेन प्रतिपाद्यते - इति शङ्कायां, यद्यपि स्ववाक्ये विरोधिलिङ्गं न दृश्यते; तथाऽपि पूर्वस्मिन् वाक्ये 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि। त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति प्रतिपादितस्य सर्वभूतचरणस्य परमपुरुषस्यैव द्युसंबन्धितया अत्रापि प्रत्यभिज्ञानात्, स एव ज्योतिःशब्देन सर्वस्मात् परत्वेन सकलकारणतया अभिधीयते। अस्य च कौक्षेयज्योतिषैक्याभिधानं फलायोपदिश्यत इति न कश्चिद्विरोधः। अखिलजगदेककारणभूतः परमपुरुषोऽप्राकृतस्वासाधारणदिव्यवर्णो दिव्यरूपः तमसः परस्ताद्वर्तत इति, तस्यैव निरतिशयदीप्तियोगात् ज्योतिश्शब्दाभिधेयत्वं, विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु[2] वासश्च युज्यत एव ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगमात्तथा हि दर्शनम्। १। १। २६॥

पूर्वत्र[3] 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इति गायत्र्याख्यच्छन्दः प्रस्तुतमिति, न अत्र परमपुरुषाभिधानम् इति चेत्; नैतत्; परमपुरुषस्यैव गायत्रीसादृश्यस्य अनुसन्धानोपदेशात्[4], तस्य छन्दोमात्रस्य सर्वभूतात्मकत्वानुपपत्तेरेवेति निगम्यते। अन्यत्रापि हि अन्यस्य छन्दः सादृश्यात् छन्दोनिर्देशो दृश्यते – 'ते वा एते पंचान्ये' इत्यारभ्य 'सैषा विराट्' इत्यादौ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। १। १। २७॥

भूतपृथिवी शरीरहृदयेश्चतुष्पदेति व्यपदेशश्च परमपुरुषे गायत्रीशब्दनिर्दिष्टे हि उपपद्यत इति पूर्वोक्तप्रकार एव समंजसः ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्। १। १। २८॥

पूर्वत्र 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति परमपुरुषो व्यपदिश्यते। अत्र 'अथ यदतः परो दिवः' इति पंचम्या निर्दिष्टद्युसंबन्धि ज्योतिरिति न प्रत्यभिज्ञेति चेत्;

---

१. विरोध. क,ख. २. अप्राकृतेषु. छ. ३. पूर्वम्. ग. ४. उपदेशत्वात्. क.

नैतत् उभयस्मिन्नपि व्यपदेशे विरोधाभावात्[१]; यथा 'वृक्षाग्रे श्येनः, वृक्षाग्रात्परतः श्येनः' इति व्यपदेशः । अत्र दिवः परत्वमेवोभयत्र विवक्षितमित्यर्थः ॥

इति ज्योतिरधिकरणम् ॥

इन्द्रप्राणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्राणस्तथानुगमात् । १ । १ । २९ ॥

आत्मनां हिततमरूपमोक्षसाधनोपासनकर्मतया प्रज्ञातजीवभावस्य इन्द्रस्य[२] 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं मामायुरमृतमित्युपास्व' इति विधानात् स एव जगत्कारणम् । कारणोपासनं[३] हि मोक्षसाधनम् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतेः इति न आशङ्कनीयम् । प्राणशब्दसमानाधिकरणेन्द्रशब्दनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूत उक्तलक्षणः परमात्मैव । कुतः? तथानुगमात्; परमात्मासाधारणानन्दाजरामृतादिष्वस्येन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टस्य अनुगमो हि दृश्यते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इति ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् । १ । १ । ३० ॥

उपक्रमे हि 'मामेव विजानीहि' इति त्वाष्ट्रवधादिना प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य उपदेशात् उपसंहारः तदनुगुणो वर्णनीयः इति चेत्; नैतत्; अध्यात्मसम्बन्धभूमा हि अस्मिन् । अध्यात्मम्; परमात्मधर्मः। परमात्मधर्मसंबन्धबहुत्वम् अस्मिन् इन्द्रशब्दाभिधेये वाक्योपक्रमप्रभृत्युपसंहारात् दृश्यते – 'यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे' इति हिततमोपासनं प्रारब्धम् । तच्च परमात्मधर्मः । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्थाः' इत्यादिश्रुतेः । तथा 'एष एव साधु कर्म कारयति' इत्यादिना सर्वस्य कारयितृत्वम्, 'एवमेवैता भूतमात्राः' इत्यारभ्य

१. व्यपदेशविरोधाभावात् . क,ख. २. स्वस्य. ग,छ. ३. जगत्कारणोपासनम् . क.

'प्रज्ञामात्राः प्राणेष्वर्पिताः' इति सर्वाधारत्वम्; तथा आनन्दादयश्च । 'एष लोकाधिपतिः' इत्यादिना सर्वेश्वरत्वं च ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् । १ । १ । ३१ ॥

नामरूपव्याकरणादिशास्त्रात् सर्वैः शब्दैः परमात्मैव अभिधीयत इति दृष्ट्या तज्ज्ञापनायायमिन्द्रशब्देन परमात्मोपदेशः। शास्त्रस्था हि वामदेवादयस्तथैव वदन्ति 'तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् । १ । १ । ३२ ॥

'त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्' 'यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः' इत्यादि जीवलिङ्गं मुख्यप्राणलिङ्गं चास्मिन् दृश्यत इति, नैवम् इति चेन्न ; उपासात्रैविध्याद्धेतोः जीवशब्देन प्राणशब्देन च परमात्मनोऽभिधानम् । अन्यत्रापि परमात्मनः स्वरूपेणोपासनं, भोक्तृशरीरकत्वेन, भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेनेति त्रिविधं परमात्मोपासनम् आश्रितम् । यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति स्वरूपेण, 'तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादि 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति भोक्तृशरीरकत्वेन भोग्यभोगोपकरणशरीरकत्वेन च। इहापि तत्संभवादेवमुपदेशः । 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिषु सद्ब्रह्मात्मेति सामान्यशब्दैः हि जगत्कारणं प्रकृति-पुरुषाभ्यामर्थान्तरभूतमिति साधितम् । 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्यस्मिन् सूत्रे पुरुषसूक्तोदितो महापुरुषो जगत्कारणमिति विशेषतो निर्णीतम् । स एव प्रज्ञातजीववाचिभिः इन्द्रादिशब्दैरपि क्वचित्क्वचित् शास्त्रदृष्ट्या तत्तच्छरीरकतया च उपास्यत्वायोपदिश्यत इति 'शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्' इति 'उपासात्रैविध्यात्' इति साधितम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* * *

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । १ । २ । १ ॥

'सर्वं खल्विदम्' इति निर्दिष्टेन सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टं ब्रह्म परमात्मा; कुतः? प्रसिद्धोपदेशात्; 'तज्जलान्' इति, हेतुतः सर्वात्मकत्वोपदेशादित्यर्थः। प्रसिद्धं हि! हेतुतया व्यपदिश्यते। सकलोपनिषत्सु ब्रह्मैव हि जगज्जन्मलयजीवनहेतुतया प्रसिद्धं 'यतो वा इमानि' इत्यादिषु ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । १ । २ । २ ॥

मनोमयत्वसत्यसंकल्पत्वादयो विवक्षितगुणाः ब्रह्मण्येव[1] उपपद्यन्ते ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । १ । २ । ३ ॥

दुःखमिश्रपरिमितसुखलवभागिनि शारीरे तु[2] एषां गुणानाम् अनुपपत्तेः न शारीरोऽयम् ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । १ । २ । ४ ॥

'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि' इत्यभिसम्भाव्याभिसंभवितृत्वेन प्रस्तुतब्रह्मजीवयोः व्यपदेशात् अभिसम्भाव्यं ब्रह्म जीवादर्थान्तरम् ॥

शब्दविशेषात् । १ । २ । ५ ॥

'एष म आत्मान्तर्हृदये' इति षष्ठ्या प्रथमया च जीवो ब्रह्म च व्यपदिश्यते। ततश्च अर्थान्तरम् ॥

स्मृतेश्च । १ । २ । ६ ॥

अत्रापि[3] प्रथमया निर्दिष्टः पुरुषोत्तम इति निश्चीयते[4]। 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इति हि स्मृतिः ॥

---

१. ब्रह्मण एव. च. २. तु - इति नास्ति. क. ३. अत्र. छ. ४. निश्चयः. ग

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च। १ । २ । ७ ॥

'एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेः' इत्यादिना अल्पायतनत्वा[१]-ल्पस्वरूपत्वव्यपदेशाच्च न अयं पर इति चेत्, न; उपास्यत्वाद्धेतोः तथा व्यपदेशः; न तु स्वरूपाल्पत्वेन। व्योमवत्। स्वरूपमहत्त्वं च अत्रैव व्यपदिश्यते, 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात्' इत्यादिना॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात्। १ । २ । ८ ॥

परोप्यन्तःशरीरे वसति चेत्, जीववत् सुखदुःखोपभोगप्राप्तिः स्यात् इति चेत्[२]; न, हेतुवैशेष्यात्। परस्य हि[३] स्वच्छन्दतो[४] जीवरक्षायै शरीरान्तर्वासः॥

इति सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम्॥

अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात्। १ । २ । ९ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः॥

इत्यत्रौदनोपसेचन[५] सूचितोऽत्ता, परमपुरुषः, ब्रह्मक्षत्रोपलक्षितस्य चराचरस्य कृत्स्नस्य मृत्यूपसेचनत्वेन अदनीयतया ग्रहणात्॥

प्रकरणाच्च। १ । २ । १० ॥

'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इत्यादिना परस्यैव प्रकृतत्वात् स एवायम्॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्। १ । २ । ११॥

अनन्तरम् 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे' इत्यादिना जीवपरमात्मानावेव प्रयोज्यप्रयोजकभावेन कर्मफलाशनेऽन्वयात्

---

१. स्थानत्वा क. २. चेन्नैतत् क. ३.हि - इति नास्ति. ग. ४. छन्दतो. च.
५. उपसेचन - इति नास्ति. क.

उपदिष्टौ, तयोरेव अस्मिन् प्रकरणे गुहाप्रवेशदर्शनात्; 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितम्' इति परस्य, 'या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती' इति जीवस्य। कर्मफलादनाददितिः[1] जीवः॥

विशेषणाच्च।१।२।१२॥

जीवपरावेव हि सर्वत्र अस्मिन् प्रकरणे विशेष्येते। 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्यादौ जीवः; 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'महान्तं विभुमात्मानम्' 'नायमात्मा प्रवचनेन' 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥' इत्यादिषु परः। 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्टेष्वनुत्तमेषु उत्तमेषु लोकेषु' इति विश्वतः प्राकृतात् स्थानात् परं विष्णोः पर[2]स्थानमेव हि संसाराध्वनः पारभूतं मुमुक्षुभिः प्राप्यं 'परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः' 'तदक्षरे परमे व्योमन्' 'क्षयन्तमस्य रजसः पराके' 'विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्' 'ते ह नाकं महिमानः सचन्ते। यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः' इत्यादिसकलोपनिषत्प्रसिद्धम्॥

इति अत्त्रधिकरणम्॥

अन्तराधिकरणम् ॥३॥

अन्तर उपपत्तेः।१।२।१३॥

'य एषोऽक्षिणि[3] पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयम्[4] एतद्ब्रह्म' इत्यत्र अक्ष्याधारः परमपुरुषः निरुपाधिकामृतत्वाभयत्व-संयद्वामत्वादीनां अस्मिन्[5] एव उपपत्तेः॥

स्थानादिव्यपदेशाच्च।१।२।१४॥

'यश्चक्षुषि तिष्ठन्' इत्यादिना स्थितिनियमनादिव्यपदेशाच्च अयं परः॥

---

१. न्यत्तीत्यदितिः. घ. २. पर. घ. ३. एषोसन्तरक्षिणि. ग ४. एतदभयममृत. च.
५. अस्मिन्नेत, क, ख.

सुखविशिष्टाभिधानादेव च । १ । २ । १५ ॥

'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति पूर्वत्र अस्यैव सुखविशिष्टतया अभिधानाच्च अयं परः ॥

अत एव च स ब्रह्म । १ । २ । १६ ॥

यतः तत्र भव[1]भीतायोपकोसलाय ब्रह्मजिज्ञासवे 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इत्युपदिष्टः 'यद्वाव कं तदेव खम्' इति सुखरूपः; अतः सुखशब्दाभिधेय आकाशः परमेव ब्रह्म ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । १ । २ । १७ ॥

श्रुतब्रह्मस्वरूपाणाम् अधिगन्तव्याया अर्चिरादिगतेः अक्षिपुरुषं श्रुतवते 'तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्ति' इत्यादिना अभिधानाच्च अयं परमपुरुषः ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । १ । २ । १८ ॥

परस्मादितरो जीवादिर्नाक्ष्याधारः; चक्षुषि नियमेनानवस्थितेः, अमृतत्वाद्यसंभवाच्च ॥

इति अन्तराधिकरणम् ॥

अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १ । २ । १९ ॥

'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यादिष्वधिदैवाधिलोकादिपदचिह्नितेषु वाक्येषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी, परमपुरुषः; सर्वान्तरत्वसर्वाविदितत्वसर्वशरीरकत्वसर्वनियन्तृत्वादिपरमात्मधर्मव्यपदेशात् ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च । १ । २ । २० ॥

नायं प्रधानं जीवश्च ; तयोरसम्भावितसर्वाविदितत्वादिधर्माभिलापात्[2] । असम्भावनया यथा न स्मार्तम् , तथा जीवोऽपीत्यर्थः ॥

---

१. भवभय. क,ख. २. सर्वात्मत्वादि. ख.

उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । १ । २ । २१ ॥

उभये – काण्वा माध्यंदिनाश्च, 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति' इति प्रत्यगात्मनो भेदेन, एनमन्तर्यामिणमधीयते ; अतः पर एवायम् ॥

इति अन्तर्याम्यधिकरणम् ॥

अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । १ । २ । २२ ॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' 'यत्तदद्रेश्यम्' इत्यारभ्य 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' 'अक्षरात् परतः परः' इत्यादौ प्रधानात् प्रत्यगात्मनश्च अर्थान्तरभूतः परमात्मा प्रतिपाद्यते, 'यःसर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादिधर्मोक्तेः ॥

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । १ । २ । २३ ॥

एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानरूपविशेषणव्यपदेशान्न प्रधानम्, 'अक्षरात् परतः परः' इति 'प्रधानात्परतः प्रत्यगात्मनोऽपि पर' इति भेदव्यपदेशान्न प्रत्यगात्मा च । अथवा सामानाधिकरण्येन, 'परतोऽक्षरात् पंचविंशकात्[1] पर' इति भेदव्यपदेशः ॥

रूपोपन्यासाच्च । १ । २ । २४ ॥

'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिना त्रैलोक्यशरीरोपन्यासाच्च परमात्मा ॥

इति अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम् ॥

१. पंचविंशात् . ग.

वैश्वानराधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । १ । २ । २५ ॥

'आत्मानमेवेमं वैश्वानरम्' इत्यादौ वैश्वानरः परमात्मा; जाठराग्न्यादिषु साधारणस्यापि वैश्वानरशब्दस्य अस्मिन् प्रकरणे परमात्मासाधारणैः सर्वात्मतत्वब्रह्मशब्दादिभिः विशेष्यमाणत्वात् ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । १ । २ । २६ ॥

द्युलोकप्रभृति[1] पृथिव्यन्तं रूपम् 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिषु उक्तम् , अत्र प्रत्यभिज्ञायमानमस्य परमात्मत्वेऽनुमानं – लिङ्गमित्यर्थः ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न, तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते । १ । २ । २७ ॥

'स एषोऽग्निर्वैश्वानरः' इति अग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्, प्राणाहुत्याधारत्वादिभिः[2], 'पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितम्' इत्यादेश्च न अयं परमात्मेति चेत् - नैतत् , जाठराग्निशरीरकत्वेनोपास्यत्वोपदेशात् , केवलजाठराग्नेः त्रैलोक्यशरीरकत्वाद्यसंभवाच्च । 'स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः' इत्येनं वैश्वानरं पुरुषमपि अधीयते वाजिनः । निरुपाधिकपुरुषशब्दश्च परमात्मनि नारायण एव 'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यारभ्य 'विश्वमेवेदं पुरुषः' इत्यादिषु प्रसिद्धः ॥

अत एव न देवता भूतं च । १ । २ । २८ ॥

यतोऽयं वैश्वानरः त्रैलोक्यशरीरः पुरुषशब्दनिर्दिष्टश्च, ततोऽयं न अग्न्याख्या देवता, न[3] तृतीयमहाभूतं च ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । १ । २ । २९ ॥

न अवश्यम् अग्निशरीरकत्वेन उपास्यत्वायेदम् अग्निशब्द-सामानाधिकरण्यम्, अग्रनयनादियोगेन परमात्मन्येव अग्निशब्दस्य साक्षाद्वृत्तेः सामानाधिकरण्याविरोधं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥

---

१. द्युलोकादि. ख. २. दिभ्यः. छ. ३. न - इति नास्ति. ग,घ.

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।१।२।३०॥

'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम्' इति अनवच्छिन्नस्य द्युप्रभृति[१]परिच्छिन्नत्वम् उपासकाभिव्यक्त्यर्थम् इत्याश्मरथ्यः ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ।१।२।३१॥

द्युप्रभृतिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वकल्पनं तथानुस्मृत्यर्थं – ब्रह्मप्रतिपत्तय इति बादरिः ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ।१।२।३२॥

'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यः' इत्यादिनोपासकहृदयादीनां वेद्यादित्वकल्पनं विद्याङ्गभूतायाः प्राणाहुतेः अग्निहोत्रत्वसम्पादनार्थम् इति जैमिनिः। दर्शयति च श्रुतिः – 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति' इति। एते पक्षाः स्वीकृताः। पूजार्थम् आचार्यग्रहणम् ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ।१।२।३३॥

एनं परमात्मानम् अस्मिन् उपासितृशरीरे प्राणाहुतिवेलायाम् अनुसंधानार्थं 'तस्य ह वा एतस्य ...... मूर्धैव सुतेजाः' इत्यादि आमनन्ति च, उपासकस्य मूर्धादिरेव अस्य परमात्मनो मूर्धादिः इत्यर्थः ॥

इति वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

* * *

---

१. द्युप्रभृतिप्रादेश. घ.

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः

द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । ३ । १ ॥

'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्' इत्यादौ द्युपृथिव्यादीनाम् आयतनम् आधारः, परमपुरुषः; 'तमेवैकं जानथाऽत्मानम्' इति आत्मशब्दात्। निरुपाधिकात्मत्वं हि परमपुरुषस्यैव। 'अमृतस्यैष सेतुः' इति तदेव द्रढयति ; 'बहुधा जायमानः' इति परत्वं न निवारयति। 'अजायमानो बहुधा विजायते' इति कर्मभिरजायमानस्यैव आश्रितवात्सल्याच्छन्दतो जननं तस्य हि श्रूयते ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च । १ । ३ । २ ॥

'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति' 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' इति च पुण्यपाप-नामरूप[1]विनिर्मुक्तानां प्राप्यतया व्यपदेशाच्च अयं परः ॥

नानुमानमतच्छब्दात्प्राणभृच्च । १ । ३ । ३ ॥

यथा न प्रधानम् अतच्छब्दात् , तथा न प्राणभृदपीत्यर्थः ॥

भेदव्यपदेशात्[2] । १ । ३ । ४ ॥

'अनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्' इत्यादिना प्रत्यगात्मनो भेदेन व्यपदेशाच्च अयं[3] परः ॥

---

१. नामरूप - इति नास्ति. क,ग. २. व्यपदेशाच्च. च. ३. भेदव्यपदेशाच्चायं. घ.

प्रकरणात् ।१।३।५॥

'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते' इत्यादि परस्य हीदं प्रकरणम्॥

स्थित्यदनाभ्यां च।१।३।६॥

'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति जीवस्य कर्मफलादनम् अभिधायानश्नतो दीप्यमानस्य स्थित्यभिधानाच्च अयं परमात्मा॥

इति द्युभ्वाद्यधिकरणम्॥

भूमाधिकरणम् ॥२॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्।१।३।७॥

'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' 'भूमैव सुखम्' इत्युक्त्वा भूम्नः स्वरूपमाह – 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' इति। यस्मिन् सुखे अनुभूयमाने तद्व्यतिरिक्तं किमपि सुखत्वेन न पश्यति, न श्रृणोति, न विजानाति, स भूमेत्युच्यते; 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति वचनात् । तथा च महाभारते –

दिव्यानि कामचाराणि विमानानि सभास्तथा।
आक्रीडा विविधा राजन् पद्मिन्यश्चामलोदकाः॥
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥

इति । 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति प्रस्तुतं च अतिवादित्वमेवमेव समंजसम्। अतिवादित्वं हि स्वोपास्यपुरुषार्थाधिक्यवादित्वम्। तदल्पम् इत्यल्पप्रतियोगित्वेन 'भूमा' इत्युक्तप्रकारवैपुल्यविशिष्टसुखरूपवाची[1] । अयं भूमशब्दव्यपदिष्टः परमात्मा; सम्प्रसादादध्युपदेशात् -

१. स्वरूपवाचि. च.

सम्प्रसादः – प्रत्यगात्मा, 'अथ य एष सम्प्रसादः' इत्यादिश्रुतेः । 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येन' इत्यादिना प्राणशब्दनिर्दिष्टात् प्रत्यगात्मन ऊर्ध्वम् अर्थान्तरत्वेन अस्योपदेशात् ॥

धर्मोपपत्तेश्च । १ । ३ । ८ ॥

'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इत्यादावुपदिष्टानां स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वसर्वकारणत्वसर्वात्मत्वादिधर्माणां परस्मिन्नेवोपपत्तेश्च भूमा परः ॥

इति भूमाधिकरणम् ॥

अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । १ । ३ । ९ ॥

'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु' इत्यादिना अभिहितमक्षरं, परं ब्रह्म; अम्बरान्तधृतेः ; 'यदूर्ध्वं गार्गि दिवः' इत्यारभ्य[1] सर्वविकाराधारतया निर्दिष्ट आकाशः, कस्मिन्नोतश्च प्रोतश्च इति पृष्टे 'एतद्वै तदक्षरम्' इति निर्दिष्टस्य अक्षरस्य वायुमदम्बरान्तधृतेः सर्वविकाराधारो हि अयमाकाशो वायुमदम्बरान्तकारणं प्रधानम् । तद्धारकं परं ब्रह्म ॥

सा च प्रशासनात् । १ । ३ । १० ॥

सा च धृतिः 'एतस्य वाऽक्षरस्य प्रशासने गार्गि ' इत्यादिना प्रकृष्टाज्ञया क्रियमाणा श्रूयते । अत इदम् अक्षरं प्रत्यगात्मा च न भवतीत्यर्थः ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । १ । ३ । ११ ॥

अन्यभावो अन्यत्वम् । 'अदृष्टं द्रष्टृ' इत्यादिना परमात्मनोऽन्यत्वं हि अस्य अक्षरस्य व्यावर्तयति वाक्यशेषः । अतश्च पर एव ॥

इति अक्षराधिकरणम् ॥

---

१. यदूर्ध्वं गार्गि दिव इत्यारभ्य - इति नास्ति. क.

ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

ईक्षतिकर्म व्यपदेशात्सः । १ । ३ । १२ ॥

'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत' इत्यारभ्य 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यत्र ध्यायतिपूर्वकेक्षतिकर्म सः - प्रशासिता परमात्मेत्यर्थः । उत्तरत्र 'तमोंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान् यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं च' इति परमपुरुषासाधारणधर्मव्यपदेशात् ; 'यत्तत्कवयो वेदयन्ते' इति तदीयस्थानस्य सूरिभिर्दृश्यत्वव्यपदेशाच्च ॥

इति ईक्षतिकर्माधिकरणम् ॥

दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

दहर उत्तरेभ्यः । १ । ३ । १३ ॥

'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्यत्र दहराकाशनिर्दिष्टः परमात्मा; उत्तरेभ्यो – वाक्यगतेभ्यः तदसाधारणधर्मेभ्यः। उत्तरत्र दहराकाशस्य सर्वाधारतयाऽतिमहत्त्वम् अभिधाय 'एतत् सत्यं ब्रह्मारव्यम् पुरम्' इति निर्दिश्य, तस्मिन् ब्रह्मारव्ये दहराकाशे कामाः समाहिता इत्युक्ते, कोऽयं दहराकाशः? के च कामाः? इत्यपेक्षायाम् 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यारभ्य 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्यन्तेन 'दहराकाशः, आत्मा; कामाश्चापहतपाप्मत्वादयः तद्विशेषणभूता गुणाः' इति हि ज्ञापयति 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्यत्र दहराकाशः तदन्तर्वर्ति च यत् , तदुभयम् अन्वेष्टव्यम् इत्युक्तमिति विज्ञायते । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति हि व्यज्यते ॥

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च । १ । ३ । १४ ॥

'एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति अहरहः सर्वासां प्रजानमजानतीनां दहराकाशोपरि गतिः वर्तनं,

दहराकाशसमानाधिकरणो ब्रह्मलोकशब्दश्च दहराकाशः परं ब्रह्म इति ज्ञापयति। तथा हि अन्यत्र सर्वासां प्रजानां परमात्मोपरि वर्तमानत्वं दृष्टम् – 'तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे' 'तदक्षरे परमे प्रजाः' इत्यादौ। ब्रह्मलोकशब्दश्च 'एष ब्रह्मलोकः' इत्यादौ। अन्यत्र दर्शनाभावेऽपीदमेव पर्याप्तमस्य परमात्मत्वे लिङ्गं, यद्दहराकाशोपरि सर्वस्य वर्तमानत्वं ब्रह्मलोकशब्दश्च॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः। १। ३। १५॥

'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः' इति जगद्धृतेः परमात्मनो[1] महिम्नोऽस्मिन् दहराकाशे उपलब्धेश्चायं परः। स हि परमात्ममहिमा; 'एष सेतुर्विधरणः' इत्यादिश्रुतेः॥

प्रसिद्धेश्च। १। ३। १६॥

आकाशशब्दस्य 'यदेष आकाश आनन्दः' इति परमात्मन्यपि प्रसिद्धेश्चायं परः। सत्यसङ्कल्पत्वादि[2]गुणबृन्दोपबृंहिता प्रसिद्धिः भूताकाशप्रसिद्धेः बलीयसीत्यर्थः॥

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्। १। ३। १७॥

'अथ य एष सम्प्रसादः' इतीतरस्य – जीवस्य परामर्शात्, प्रकृताकाशः सः इति चेत्; नैतत्; उक्तगुणानां तत्रासम्भवात्॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु। १। ३। १८॥

उत्तरत्र 'य आत्मापहतपाप्मा' इति जीवस्यापहतपाप्मत्वादिश्रवणान्नासम्भवः। जागरितस्वप्नसुषुप्त्याद्यवस्थासु वर्तमानत्वात्; स हि! जीव इति चेत्; नैतत्; आविर्भूतस्वरूपस्तु। कर्मारब्धशरीरसम्बन्धित्वेन[3] तिरोहितापहतपाप्मत्वादिकः, पश्चात् परं ज्योतिरुपसंपद्याऽविर्भूतस्वरूपस्तत्रापहत-

१. परमात्मनः सर्वस्य. च. २. सत्यसङ्कल्पादि. ग.

३. सम्बन्धित्वेनानृततिरोहित. ख,ग.

पाप्मत्वादिगुणको जीवः प्रतिपादितः। दहराकाशस्त्वतिरोहितकल्याणगुणसागर इति, नायं जीवः ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः । १ । ३ । १९ ॥

'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति जीवात्मनो दहराकाशोपसंपत्त्या स्वरूपाविर्भावापादनरूपमाहात्म्य-प्रतिपादनार्थोऽत्र जीवपरामर्शः ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । १ । ३ । २० ॥

अल्पस्थानत्वस्वरूपाल्पत्वश्रुतेर्नायं परमात्मेति चेत् , तत्रोत्तरमुक्तम् — 'निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च' इति ॥

अनुकृतेस्तस्य च । १ । ३ । २१ ॥

तस्य दहराकाशस्य परंज्योतिषोऽनुकरणश्रवणाच्च[1] जीवस्य, न जीवो दहराकाशः । 'स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः' इत्यादिस्तदुपसंपत्त्या स्वच्छन्दवृत्तिरूपस्तदनुकारः श्रूयते ॥

अपि स्मर्यते । १ । ३ । २२ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ इति ।

इति दहराधिकरणम् ॥

प्रमिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

शब्दादेव प्रमितः । १ । ३ । २३ ॥

'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो भूतभव्यस्य' इत्यादावङ्गुष्ठप्रमितः, परमात्मा; 'ईशानो भूतभव्यस्य' इति सर्वेश्वरत्ववाचि शब्दादेव ॥

---

१. अनुकारश्रवणाच्च. क.

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्। १। ३। २४॥

अनवच्छिन्नस्यापि उपासकहृदि वर्तमानत्वापेक्षमङ्गुष्ठप्रमितत्वम्। मनुष्याणामेवोपासनसम्भावनया तद्विषयत्वाच्च शास्त्रस्य, मनुष्यहृदयापेक्षयेदमुक्तम्। स्थितं तावदुत्तरत्र समापयिष्यते॥

इति प्रमिताधिकरणम्॥

देवताधिकरणम् ॥७॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्। १। ३। २५॥

तद्ब्रह्मोपासनमुपरि – देवादिष्वप्यस्ति; अर्थित्वसामर्थ्यसम्भवादिति भगवान्बादरायणो मेने; सम्भवश्च पुर्वोपार्जितज्ञानाविस्मरणात्। मन्त्रार्थवादेषु विग्रहादिमत्तया स्तुतिदर्शनात्, तदुपपत्तये तत्सम्भवे तत्सद्भावा[1]त्तेषामेव प्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वाच्च॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्। १। ३। २६॥

विग्रहादिमत्त्वे एकस्यानेकत्र युगपत्सांनिध्यायोगात्, कर्मणि विरोधः; इति चेत् - न; शक्तिमत्सु सौभरि[2]प्रभृतिषु युगपदनेकदेहप्रतिपत्तिदर्शनात्॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। १। ३। २७॥

वैदिके तु शब्दे विरोधप्रसक्तिः देहस्य सावयवत्वेनोत्पत्तिमत्त्वादिन्द्रादिदेवोत्पत्तेः प्राग्विनाशादूर्ध्वं च वैदिकेन्द्रादि[3]शब्दानामर्थशून्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति चेत्, न; अतः वैदिकादेवेन्द्रादिशब्दादिन्द्राद्यर्थसृष्टेः। न हीन्द्रादिशब्दा व्यक्तिवाचकाः; अपितु गवादिशब्दवदाकृतिवाचिनः। पूर्वस्मिन्निन्द्रादौ विनष्टे वैदिकेन्द्रादिशब्दादेव ब्रह्म पूर्वेन्द्राद्याकृतिविशेषं स्मृत्वा, तदाकारमपरमिन्द्रादिकं कुलालादिरिव घटादिकं, सृजतीति न कश्चिद्विरोधः। कुत इदमवगम्यते? श्रुतिस्मृतिभ्याम्। श्रुतिः – 'वेदेन रूपे

---

१. तत्सम्भवे. क, तत्सत्वात्. ग. २. शक्तिमत्सौभरि. ग. ३. वैदिक - इति नास्ति.क.

व्याकरोत्। सतासती प्रजापतिः' 'स भूरिति व्याहरत्। स भूमिमसृजत' इत्यादिः। स्मृतिरपि –

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ इत्यादिः ॥

अत एव च नित्यत्वम्। १। ३। २८ ॥

यतः ब्रह्मा वैदिकाच्छब्दादर्थान् स्मृत्वा सृजति; अत एव, 'मन्त्रकृतो वृणीते' 'विश्वामित्रस्य सूक्तं भवति' इति विश्वामित्रादीनां मन्त्रादिकृत्त्वेऽपि मन्त्रादिमयवेदस्य नित्यत्वं तिष्ठति। अनधीतमन्त्रादिदर्शनशक्तान् पूर्व-विश्वामित्रादींस्तत्तद्वैदिकशब्दैः स्मृत्वा, तत्तदाकारानपरांस्तत्तच्छक्तियुक्तान् सृजति हि ब्रह्मा नैमित्तिकप्रलयानन्तरम्। ते चानधीत्यैव तानेव मन्त्रादीन-स्खलितान् पठन्ति। अतस्तेषां मन्त्रादिकृत्त्वं वेदनित्यत्वं च स्थितम् ॥

प्राकृतप्रलये तु चतुर्मुखे वेदाख्यशब्दराशौ च विनष्टे कथं वेदस्य नित्यत्वमित्यत आह –

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च। १। ३। २९ ॥

अत एव सृज्यानां समाननामरूपत्वात्, प्राकृतप्रलयावृत्तावपि न विरोधः। आदिकर्ता परमपुरुषो हि पूर्वरूपसंस्थानं जगत् स्मृत्वा, तदाकारमेव जगत् सृजति। वेदांश्च पूर्वानुपूर्वीविशिष्टानाविष्कृत्य चतुर्मुखाय ददातीति श्रुतिस्मृतिभ्यामादिकर्ता पूर्ववत्सृजतीत्यवगम्यते। श्रुतिस्तावत् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्यादिका। 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति च। स्मृतिरपि –

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति।

वेदस्य नित्यत्वं च पूर्वपूर्वोच्चारणक्रमविशिष्टस्यैव सर्वदोच्चार्यमाणत्वम् ॥

इति देवताधिकरणम् ॥

मध्वधिकरणम् ॥ ८ ॥

मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः । १ । ३ । ३० ॥

मधुविद्यादिषु वस्वादिदेवानामेवोपास्यत्वात् प्राप्यत्वाच्च, तत्र वस्वादीनां कर्मकर्तृभावविरोधेन उपास्यत्वासंभवात् , वसूनां सतां[१] वसुत्वं प्राप्तमिति प्राप्यत्वासंभवाच्च, तत्र वस्वादीनामनधिकारं जैमिनिर्मेने ॥

ज्योतिषि भावाच्च । १ । ३ । ३१ ॥

'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्' इति ज्योतिषि – परस्मिन ब्रह्मणि, देवानां साधारण्येन प्राप्तत्वेऽप्यधिकारभाववचनादन्यत्र वस्वाद्युपासनेऽनधिकारो न्यायसिद्धोऽवगम्यते ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि । १ । ३ । ३२ ॥

मधुविद्यादिष्वपि वस्वादीनामधिकारभावं भगवान् बादरायणो मन्यते । अस्ति हि वस्वादीनां सतां, स्वावस्थ[२]ब्रह्मणः उपास्यत्वसम्भवः, कल्पान्तरे[३] वसुत्वादेः प्राप्यत्वसंभवश्च । 'एकल एव मध्ये स्थाता' इत्यादिनाऽदित्यस्य कारणावस्थां प्रतिपाद्य, 'य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद' इति मधुविद्यायाः ब्रह्मविद्यात्वमाह । अतः कार्यकारणोभयावस्थं ब्रह्म तत्रोपास्यम् । कल्पान्तरे वस्वादित्वमनुभूयाधिकारावसाने ब्रह्मप्राप्तिर्न विरुद्धा ॥

इति मध्वधिकरणम् ॥

अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि । १ । ३ । ३३ ॥

'आजहारेमाः शूद्र' इत्यादौ ब्रह्मोपदेशे शिष्यं प्रति शूद्रेत्यामन्त्रणेन 'शिष्यस्य ब्रह्मज्ञानाप्राप्त्या शुक्संजात' इति सूच्यते । शोचनात् शूद्रः; न जातियोगेन । कुतः? तदनादरश्रवणात् । ब्रह्मविद्यावैकल्येन स्वात्मानं प्रति हंसोक्तानादरवाक्यश्रवणात् । तदैवाचार्यं प्रत्याद्रवणात् । हि शब्दो हेतौ । यतः शूद्रेत्यामन्त्रणं न जातियोगेन, अतः शूद्रस्य ब्रह्मोपासनाधिकारो न सूच्यते ॥

---

१. सदा. ग,घ २. सर्वावस्थ. ग. ३. कल्पान्तरगत. घ.

क्षत्रियत्वगतेश्च । १ । ३ । ३४ ॥

शुश्रूषोः क्षत्रियत्वगतेश्च, न जातियोगेन शूद्रेत्यामन्त्रणम् । उपक्रमे 'बहुदायी' इत्यादिना दानपतित्वबहुपक्वान्नदायित्वबहुग्रामप्रदानैरस्य हि[1] क्षत्रियत्वं गम्यते ॥

उत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । १ । ३ । ३५ ॥

उपरिष्टाच्चास्यां सम्वर्ग[2]विद्यायां ब्राह्मणक्षत्रिययोरेवान्वयो दृश्यते - 'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च' इत्यादौ। अभिप्रतारी हि चैत्ररथः क्षत्रियः । अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च, कापेयसाहचर्या-ल्लिङ्गादवगम्यते । प्रकरणान्तरे हि कापेयसहचारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं चावगतम् – 'एतेन चैत्ररथं कापेया अयाजयन्' इति; 'तस्माच्चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायत' इति च । अतश्चायं शिष्यो न चतुर्थः ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । १ । ३ । ३६ ॥

विद्योपक्रमे 'उप त्वा नेष्ये' इत्युपनयन[3]परामर्शात् , शूद्रस्य तदभावाभिलापाच्च, न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारः । 'न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति' इति संस्कारो हि निषिद्धः ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । १ । ३ । ३७ ॥

'नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहर' इति शूद्रत्वाभावनिश्चये एवोपदेशप्रवृत्तेश्च नाधिकारः[4] ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् । १ । ३ । ३८ ॥

शूद्रस्य हि श्रवणाध्ययनादीनि हि निषिध्यन्ते – 'तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्' इति । अनुपश्रृण्वतोऽध्ययनादि च[5] न सम्भवति ॥

---

१. हि - इति नास्ति. क,च. २. सम्वर्ग - इति नास्ति. च. ३. इत्यपनयन संस्कार. घ
४. अनधिकारः. घ. ५. च - इति नास्ति. ग.

स्मृतेश्च। १। ३। ३९॥

स्मर्यते हि शूद्रस्य वेदश्रवणादौ दण्डः । 'अथ हास्य वेदमुपश्रृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः' इति ॥

इति अपशूद्राधिकरणम् ॥

प्रमिताधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति –

कम्पनात्। १। ३। ४०॥

अङ्गुष्ठप्रमितप्रकरणमध्ये 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्' इत्यादिनाभिहिताङ्गुष्ठप्रमितप्राणशब्दनिर्दिष्टजनितभयात् वज्रादिवोद्यतादग्निवायुसूर्येन्द्रप्रभृतिकृत्स्नजगत्कम्पनादङ्गुष्ठप्रमितः परमपुरुषः इति निश्चीयते ॥

ज्योतिर्दर्शनात्। १। ३। ४१॥

तत्प्रकरणे[1] 'न तत्र सूर्यो भाति' इत्यारभ्य 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति भाःशब्दाभिहितस्यानवधिकातिशयज्योतिषो दर्शनाच्चाङ्गुष्ठप्रमितः परमपुरुषः ॥

इति प्रमिताधिकरणम् ॥

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । १। ३। ४२॥

'आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इत्यादिना निर्दिष्ट आकाशः 'धूत्वा शरीरम्[2]' इति प्रकृतात्प्रत्यगात्मनः परिशुद्धादर्थान्तरभूतः परमपुरुषः; नामरूपयोर्निर्वोढृत्वतदस्पर्शरूपार्थान्तरत्वामृतत्वादिव्यपदेशात् ॥

---

१. अस्मिन्नेव प्रकरणे. घ. २. शरीरमकृतं कृतात्मा. क.

तत्त्वमस्यादिनैक्योपदेशात् प्रत्यगात्मनो नार्थान्तरभूतः परमपुरुषः; इत्याशङ्क्याह –

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।१।३।४३॥

'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' 'प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः' इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्बाह्यान्तरविषयानभिज्ञात्प्रत्यगात्मनस्तदानीमेव प्राज्ञतया भेदेन व्यपदेशादर्थान्तरभूत एव परः[१] ॥

पत्यादिशब्देभ्यः।१।३।४४॥

परिष्वंजके प्राज्ञे श्रूयमाणेभ्यः पत्यादिशब्देभ्यश्चायमर्थान्तरभूतः । 'सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति ह्युत्तरत्र श्रूयते। ऐक्योपदेशोऽपि 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इत्यनेन जीवस्य शरीरभूतस्यात्मतयावस्थितेरिति स्वयमेव परिहरिष्यति॥

इति अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥

* * *

१. परः - इति नास्ति. क,ख.

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

आनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक विन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ।१।४। १॥

एकेषां कठानां शाखायामानुमानिकं - प्रधानमपि, जगत्कारणत्वेन 'महतः परमव्यक्तम्' इत्युच्यत इति चेत्, न; पूर्वत्र 'आत्मानं रथिनं विद्धि' इत्यादिषूपासनोपायेषु वशीकार्यत्वाय रथिरथादिरूपकविन्यस्तेषु शरीराख्यरूपकविन्यस्तस्यात्राव्यक्तशब्देन गृहीतेः। 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्यादिना हि वशीकार्यत्वेन हि परा उच्यन्ते। तथाचोत्तरत्र श्रुतिरेव दर्शयति –'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः' इत्यादिना ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।१।४। २ ॥

सूक्ष्ममव्यक्तमेव शरीरावस्थं कार्यार्हमित्यव्यक्तशब्देन शरीरमेव गृह्यते ॥

यदि रूपकविन्यस्तानामेव ग्रहणं, किमर्थम् 'अव्यक्तात्पुरुषः परः' इति? अत आह –

तदधीनत्वादर्थवत् ।१।४।३ ॥

पुरुषाधीनत्वादात्मशरीरादिकमर्थवदुपासननिर्वृत्तये भवति । पुरुषो ह्यन्तर्यामी सर्वमात्मादिकं[१] प्रेरयन्नुपासनोपायत्वेन वशीकार्यकाष्ठा प्राप्यश्चेति 'सा काष्ठा सा परा गतिः' इत्युच्यते ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ।१।४।४॥

अत्राव्यक्तस्य ज्ञेयत्वावचनाच्च, न कापिलमव्यक्तम् ॥

---

१. सर्वात्मादिकं. ग,च.

वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् । १ । ४ । ५ ॥

'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यारभ्य 'निचाय्य तम्'¹ इति वदतीति चेत् न; 'तद्विष्णोः परमं पदम्' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढः आत्मा न प्रकाशते' इत्यादिना प्रकृतः प्राज्ञो हि 'निचाय्य तम्' इति ज्ञेय उच्यते ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । १ । ४ । ६ ॥

उपास्योपासनोपासकानां त्रयाणामेवास्मिन् प्रकरणे ज्ञेयत्वेनोपन्यासः प्रश्नश्च; न प्रधानादेः । 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा' इत्यादिरुपन्यासः । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके' इत्यादिकश्च प्रश्नः ॥

महद्वच्च । १ । ४ । ७ ॥

'बुद्धेरात्मा महान् परः' इत्यात्मशब्दाद्यथा न तान्त्रिको महान्, तथाव्यक्तमपीति ॥

इति आनुमानिकाधिकरणम् ॥

चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

चमसवदविशेषात् । १ । ४ । ८ ॥

'अजामेकां - - - बह्वीः प्रजाः सृजमाणाम्' इत्यत्र न तन्त्रसिद्धा प्रकृतिः कारणत्वेनोक्ता । जन्माभावयोगमात्रेण न तस्या एव प्रतीतिः, 'अर्वाग्बिलश्चमसः' इतिवत् प्रकरणे विशेषकाभावात् । यथा 'इदं तच्छिरः' इति हि चमसो विशेष्यते। यौगिकशब्दाद्विशेषप्रतीतिर्हि विशेषकापेक्षा ॥

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके । १ । ४ । ९ ॥

ज्योतिर्ब्रह्म । ज्योतिरुपक्रमा² ब्रह्मकारणिकेयमजा । तथा हि ब्रह्मकारणिकाया एव प्रतिपादकमेतत्स्वरूपं मन्त्रं च तैत्तिरीया अधीयते । 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्यारभ्य 'अतः समुद्रा गिरयश्च' इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मण उत्पत्त्या

१. तम् - इति नास्ति. ग.   २. ज्योतिरुपक्रमा - इति नास्ति. क,ग.

तदात्मकत्वप्रतिपादनसमये 'अजामेकाम्' इति पठन्ति । अतस्तत्प्रत्यभिज्ञानादियं ब्रह्मकारणिकेति निश्चीयते ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । १ । ४ । १० ॥

कल्पना – सृष्टिः । यथा 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति[१] । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्' इत्यादिना सृष्ट्युपदेशादजात्वब्रह्मकार्यत्वयोरविरोधश्च प्रलयकाले नामरूपे विहायाचिद्वस्त्वपि सूक्ष्मरूपेण ब्रह्मशरीरतया तिष्ठतीत्यजात्वम् । सृष्टिकाले नामरूपे भजमाना प्रकृतिर्ब्रह्मकारणिका; यथा आदित्यस्य सृष्टिकाले वस्वादिभोग्यरसाधारतया मधुत्वं कार्यत्वं च ; तस्यैव प्रलयकाले मध्वादिव्यपदेशानर्हसूक्ष्मरूपेणावस्थानमकार्यत्वं च मधुविद्यायां प्रतीयते 'असौ वा आदित्यो देवमधु' 'नैवोदेता नास्तमेता एकल एव मध्ये स्थाता' इति । तद्वत् ॥

इति चमसाधिकरणम् ॥

संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । १ । ४ । ११ ॥

'यस्मिन् पंच पंचजनाः' इत्यत्र पंचविंशतिसंख्योपसंग्रहादपि न तान्त्रिकाण्येतानि, 'यस्मिन्निति यच्छब्दनिर्दिष्टब्रह्माधारतया, तेभ्यः पृथग्भावात् । एतेषां तत्त्वातिरेकाच्च । यच्छब्दनिर्दिष्टमाकाशश्चेति द्वयमतिरिक्तम्' । 'संख्योपसंग्रहादपीत्यपिशब्दान्नात्र पंचविंशतिसंख्यासंग्रहः' । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञाविषयोऽयं 'पंचजनाः' इति । पंचजना नाम केचित् । ते 'पंच पंचजना' इत्युच्यन्ते; 'सप्त सप्तर्षयः' इतिवत् ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् । १ । ४ । १२ ॥

पंचजनसंज्ञिताः प्राणादयः पंचेन्द्रियाणीति 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुः' इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । चक्षुःश्रोत्रसाहचर्यात् प्राणान्नशब्दावपि, स्पर्शनादीन्द्रियविषयौ ॥

---

१. इति - नास्ति. क,व.

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । १ । ४ । १३ ॥

एकेषां शाखिनां काण्वानाम् , 'अन्नस्यान्नम्' इत्यसति, 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इत्युपक्रमगतेन ज्योतिःशब्देन, पंच पंचजना इन्द्रियाणीति ज्ञायन्ते । ज्योतिषां ज्योतिः – प्रकाशकानां प्रकाशकं ब्रह्मेत्युक्त्वा, अनन्तरं, 'पंच पंचजनाः' इत्युक्तेस्ते प्रकाशकानि पंचेन्द्रियाणीति गम्यते ॥

इति संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ॥

कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः । १ । ४ । १४ ॥

आकाशादिषु कार्यवर्गेषु कारणत्वेन सर्वत्र वेदान्तवाक्येषु[1] 'असद्वा इदमग्र आसीत्' 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यादिष्वनिर्ज्ञातविशेषेषु 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजै' इति विशेषवाचिवाक्यनिर्दिष्टस्यैवोक्तेर्न तान्त्रिकाव्याकृतादिकारणवादप्रसङ्गः ॥

समाकर्षात् । १ । ४ । १५ ॥

'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति पूर्वनिर्दिष्टस्यैव सर्वज्ञस्य 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यत्र समाकर्षाच्च स एवेति गम्यते । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति निर्दिष्टस्यैव 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' 'पश्यत्यचक्षुः' इत्यत्र समाकर्षादेष एवाव्याकृत इति निश्चीयते । असदव्याकृतशब्दौ तदानीं नामरूपविभागाभावादुपपद्येते ॥

इति समाकर्षाधिकरणम् ॥

जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

जगद्वाचित्वात् । १ । ४ । १६ ॥

'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रम्य 'यो वै बालाक, एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' इत्यत्र कर्मशब्दस्यैतच्छब्दसामानाधिकरण्येन, क्रियत इति व्युत्पत्त्या जगद्वाचित्वात्, परमेव ब्रह्म वेदितव्यतयोपदिष्टम् ॥

---

१. कारणवाक्येषु. च.

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् । १ । ४ । १७ ॥

'एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते' 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति च जीव[1]मुख्यप्राणलिङ्गान्न परः इति चेत्, एतत् प्रतर्दनविद्यायामेव परिहृतम् । पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वे निश्चिते, तदनुगुणतया नेयमन्यल्लिङ्गमिति ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपिचैवमेके । १ । ४ । १८ ॥

'तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः' इत्यादिना देहातिरिक्तजीवसद्भाव-प्रतिपादनं[2], तदतिरिक्तपरमात्मसद्भावज्ञापनार्थमिति, 'क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट' इति प्रश्नात्, 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति वाक्यसमानार्थकात् प्रतिवचनाच्चावगम्यते । एके - वाजसनेयिनोऽपि, एतत्प्रश्न[3]प्रतिवचनरूपं[4] वाक्यं स्पष्टमधीयते च - 'क्वैष तदा' इत्यादि 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिंशेते' इत्यन्तम् ॥

इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥

वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

वाक्यान्वयात् । १ । ४ । १९ ॥

'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय' इत्यारभ्य, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिनोपदिष्टः, परमात्मा; 'अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन' इत्यारभ्य, 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्' इत्यादेः 'येनेदं सर्वं विजानाति' इत्यन्तस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य परमात्मन्येवान्वयात् ॥

अस्मिन्प्रकरणे प्रकरणान्तरे च जीववाचिशब्देन परमात्मनोऽभिधाने तत्सामानाधिकरण्ये च कारणं मतान्तरेणाह –

---

१. जीवादि. ख,च. २. प्रतिबोधनम्, क,ख. ३. प्रश्न - इति नास्ति. ग,ख.
४. समानार्थं. छ.

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ।१।४।२०॥

'आत्मनि खल्वरे दृष्टे' इत्यादिना परमात्मज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये जीवस्य तत्कार्यतया तस्मादनतिरिक्तत्वं ज्ञापयितुं जीवशब्देन परमात्माभिधानमित्याश्मरथ्यः ॥

उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः ।१।४।२१॥

उत्क्रमिष्यतो मुक्तस्य, परमात्मस्वरूपभावादात्मशब्देन परमात्माभिधानमित्यौडुलोमिः ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ।१।४।२२॥

'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः' इत्यादिना जीवात्मनि[1] परमात्मन[2] आत्मतयावस्थितेरिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते[3] । इदमेव मतं सूत्रकारः स्वीकृतवानिति मतद्वयमुपन्यस्य तद्विरोध्येतदभिधानादन्यस्यानभिधानाच्च निश्चीयते ॥

इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥

प्रकृत्यधिकरणम् ॥७॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।१।४।२३॥

जगदुपादानकारणमपि[4] परं ब्रह्म; न निमित्तमात्रम् ; 'स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति' इति येनादेष्ट्रा निमित्तभूतेन विज्ञातेन चेतनाचेतनात्मकं कृत्स्नं जगद्विज्ञातं भवतीत्यादेष्टृविज्ञानेन सर्वविज्ञान-प्रतिज्ञातदुपपादनरूपमृत्कार्यदृष्टान्तानुपरोधात् । आदिश्यतेऽनेनेत्यादेशः । आदेश[5]शब्देनादेष्टाभिधीयते । आदेशः – प्रशासनम्; 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' इत्यादिश्रुतेः ॥

---

१. जीवात्मनः. क,च. २. परमात्मनः - इति नास्ति. क,घ. ३. मेने. क,घ.
४. अपि - इति नास्ति. ग. ५. इत्यादेश. क,ग.

अभिध्योपदेशाच्च । १ । ४ । २४ ॥

'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति निमित्तभूतस्येक्षितुर्विचित्रचिदचिद्रूप-जगदाकारेणात्मनो बहुभवनसंकल्पोपदेशाच्चोपादानमपीति विज्ञायते ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् । १ । ४ । २५ ॥

'ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत्' 'ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्' इत्युपादानं निमित्तं च ब्रह्मैवेति स्वशब्देनोभयाम्नानाच्च ॥

आत्मकृतेः । १ । ४ । २६ ॥

'सोऽकामयत' इति निमित्तभूतस्य[1] स्वस्यैव जगदाकारेण कृतेः, 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' इत्युपदिश्यमानायाः परमपुरुषो जगन्निमित्तमुपादानं चेति विज्ञायते ॥

परस्य ब्रह्मणो निरवद्यत्वसत्यसंकल्पत्वादेस्तद्विपरीतानन्तापुरुषार्था-श्रयजगदाकारेणात्मकृतेश्चाविरोधः कथमित्याशङ्क्याह –

परिणामात् । १ । ४ । २७ ॥

अत्रोपदिश्यमानात् परिणामात् तदविरोध एव । अविभक्त-नामरूपातिसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः कारणावस्थः परमपुरुषः स्वयमेव 'सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय' इति विभक्तनामरूप- चिदचिद्वस्तुशरीरको भवेयमिति सङ्कल्प्य, 'इदं सर्वमसृजत । यदिदं किंच' इति स्वशरीर-भूतमतिसूक्ष्मं चिदचिद्वस्तु स्वस्माद्विभज्य, 'तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत्' इति स्वस्माद्विभक्ते चिदचिद्वस्तुनि स्वयमेवात्मतयानुप्रविश्य[2], 'सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' इति हि स्वस्य बहुभवनरूप-

---

१. निमितस्य. क. २. अनु - इति नास्ति. घ.

परिणामः उपदिश्यते । अतो न कश्चिद्विरोधः । अविभागावस्थायामपि जीवस्तत्कर्म च सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति वक्ष्यति 'न कर्माविभागादिति चेन्न, अनादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति ॥

योनिश्च हि गीयते । १ । ४ । २८ ॥

'यद्भूतयोनिम्' इत्यादिषु योनिश्च गीयते । अतश्चोपादानमपि ॥

इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥

सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । १ । ४ । २९ ॥

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिनैतदन्तेन न्यायेन सर्वे वेदान्ताः ब्रह्मपराः व्याख्याताः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतनाय ॥

इति सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे

प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चाध्यायः ॥

* * *

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । २ । १ । १ ॥

उपबृंहणापेक्षे वेदान्तार्थनिर्णये[1] सति, कपिलस्मृत्युपबृंहणेन वेदान्तार्थः प्रधानकारणवादः इत्यनभ्युपगमे, कपिलस्मृतेरुपबृंहणानन्वयेनानवकाश-दोषप्रसक्तिरिति चेत्; न; अन्यासां वेदान्ताविरोधिनीनां बह्वीनां मन्वादिस्मृतीनामनवकाशप्रसक्तेः । वेदस्योपबृंहणापेक्षत्वेऽप्यनन्यपराविरु-द्धानेकस्मृतिषु सतीषु, विरुद्धार्थाया वेदोदितार्थविशदीकरणत्वाभावेन तस्या उपबृंहणत्वमन्याय्यमित्यर्थः ॥

योगीन्द्रकपिलस्य तथानुपलब्धेः कथं स्मृत्यन्तरं एतन्याय्यमिति चेत्, तत्राह—

इतरेषां चानुपलब्धेः । २ । १ । २ ॥

वेदार्थसाक्षात्कारचतुरमन्वादियोगीन्द्राणां, कपिलदृष्टार्थानुपलब्धेः कपिलोपलब्धिर्भ्रम[2] एव ॥

इति स्मृत्यधिकरणम् ॥

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः । २ । १ । ३ ॥

योगस्य हैरण्यगर्भस्यापि कापिलस्मृतिवद्वेदविरुद्धत्वाविशेषात् तद्वन्निरासः ॥

इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥

---

१. निश्चये. क,ख.　　२. भ्रान्तिमूलेव. क.

विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य; तथात्वं च शब्दात् । २ । १ । ४ ॥

विकारास्पदत्वेनाज्ञत्वेनापुरुषार्थाश्रयत्वेन च जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वात्, तत्कार्यत्वं न संभवति। विलक्षणत्वं[1] शब्दाच्चावगम्यते, 'विज्ञानं चाविज्ञानं च' इत्यादेः ॥

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । २ । १ । ५ ॥

'तं पृथिव्यब्रवीत्' 'आपो वा अकामयन्त' इत्यादौ[2] ज्ञानकार्य-व्यपदेशस्तदभिमानिदेवताविषय इति, 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इति देवताशब्देन विशेषितत्वात् 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इत्यादिना तत्तदचिद्वस्त्वभिमानित्वेन देवतानुगतेश्चावगम्यते ॥

दृश्यते तु । २ । १ । ६ ॥

विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावः संभवति, माक्षिकादिभ्यः क्रिम्याद्युत्पत्तिदर्शनात् ॥

असदिति चेन्न, प्रतिषेधमात्रत्वात् । २ । १ । ७ ॥

एवं तर्हि कारणे कार्यमसदिति चेन्न; सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रत्वात्। पूर्वोक्तं कार्यकारणयोर्वस्त्वैक्यं न त्यक्तम् ॥

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमंजसम् । २ । १ । ८ ॥

जगतो ब्रह्मकारणत्वेन[3] वस्त्वैक्येन तस्मिन्नपीत्यादौ, जगत इव ब्रह्मणोऽपि विकारित्वाद्यनिष्टप्रसङ्गात् वेदान्तवाक्यं सर्वमसमंजसं स्यात् ॥

न तु दृष्टान्तभावात् । २ । १ । ९ ॥

नैतत् ; 'यस्यात्मा शरीरम्' 'यस्याव्यक्तं शरीरम्' इत्यादि-श्रुतिसिद्धचिदचिद्वस्तुशरीरकस्य ब्रह्मणः, कार्यकारणभावेनावस्थाने

---

१. विलक्षणत्वं च - ग, च   २. इत्यादि. छ.   ३. ब्रह्मणा कारणेन. च.

गुणदोषव्यवस्थितेः दृष्टान्तसद्भावात्। यथा जीवस्य सशरीरस्य मनुष्याद्यात्मने बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादिभावेऽपि, बालत्वादयः शरीरे तिष्ठन्ति, ज्ञानसुखादयश्चात्मन्येव; तद्वदत्रापि शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतान्यज्ञानविकारादीनि दोषाः[1] । आत्मभूते तु ब्रह्मणि, निरवद्यत्वाविकारित्वसर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वादयः गुणाः[2] ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । १० ॥

प्रधानकारण दोषाच्चायमेव ग्राह्यः । प्रधानकारणवादे हि निर्विकारपुरुषसन्निधानात् प्रकृतिप्रवृत्तावितरेतरधर्माध्यासादयो दुरुपपादाः । अन्यत्रान्यधर्मानुसंधानरूपोऽध्यासो निर्विकार पुरुषस्य न सम्भवति । अचेतनायाः प्रकृतेरनुसंधानरूपोऽध्यासः सुतरां न संभवति ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि । २ । १ । ११ ॥

प्रधानकारणवादस्य कुतर्कमूलत्वेन[3] तस्याप्रतिष्ठितत्वादपि त्याज्यं प्रधानम् ॥

अन्यथानुमेयमिति चेत्, एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । २ । १ । १२ ॥

क्लृप्तप्रकारात् प्रकारान्तरेण प्रधानमनुमेयमिति चेत्, एवमपि ततोऽधिककुतर्ककुशलसंभावनया अप्रतिष्ठितत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्वारः स्यात् ॥

इति विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । २ । १ । १३ ॥

एतेन सांख्यस्मृतिनिराकरणहेतुना तर्काप्रतिष्ठितत्वादिना, परिशिष्टाश्च कणभक्षाक्षपादक्षपणकादिस्मृतयो निराकृताः ॥

इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥

---

१. दोषः - इति नास्ति. छ २. गुणाः - इति नास्ति. क,ग ३. मूलत्वात् . च.

भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

[1]भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्, स्याल्लोकवत् । २ । १ । १४ ॥

यदि – चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वेन ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वमिष्यते; तर्हि जीववत् सशरीरत्वेन, ब्रह्मणोऽपि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तसुखदुःख-भोक्तृत्वापत्तेः जीवादविभागप्रसक्तिरिति चेत्[2] ; न स्यादेव जीवाद्विभागो निरवद्यत्व[3]कल्याणगुणाकरत्वेन ब्रह्मणः । न हि सशरीरत्वप्रयुक्तमनिष्ट-भोक्तृत्वम्; अपित्वन्यवश्यत्वकृतम् । यथा[4] लोके राज्ञः सशरीरत्वेऽप्यनन्य-वश्यस्य[5] स्वाज्ञातिवृत्तिकृतानिष्टभोक्तृत्वं नेतरसमानम् ॥

इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥

आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ॥

कारणभूताद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं कार्यभूतस्य जगतो, वाचारम्भण-शब्दादिभ्यो वाक्येभ्योऽवगम्यते – 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' 'तत्त्वमसि' इत्यादिभ्यः ॥

भावे चोपलब्धेः । २ । १ । १६ ॥

घटादिकार्यभावे च 'तदेवेदं मृद्द्रव्यम्' इत्युपलब्धेश्च कारणादनन्यत् कार्यम् ॥

सत्त्वाच्चापरस्य । १ । २ । १७ ॥

कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च तस्मादनन्यत्कार्यम् । 'घटशरावादिकं पूर्वं मृत्तिकैवासीत्' इति हि घटादिर्मृदात्मनोपलभ्यते ॥

---

१. भोक्तृत्वापत्तेः. क. २. अविभाग प्रसक्त इति. घ. ३. निरवद्यत्वेन. ख.
४. यथा - इति नास्ति. क. ५. अनन्यवश्यत्वात्

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्युक्तेः शब्दान्तराच्च ।२।१।१८॥

'इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्' इति कार्यस्य तदानीमसत्त्वव्यपदेशात्, कारणे कार्यमसदिति चेत्, न; स्थूलत्वविरोधिसूक्ष्मत्वरूपधर्मान्तर-योगादसत्त्वव्यपदेशः[1] । कुतः? 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुत, स्याम्' इति वाक्यशेषादवगम्यते । मनस्कारो हि विद्यमानस्यैव। युक्तिश्चासद्व्यपदेशो धर्मान्तरयोगनिमित्तः इति गमयति । पिण्डत्वघटत्वकपालत्वादि-परस्परविरोधिभिर्भावरूपैर्धर्मैः 'घटः प्राङ् नासीत्, इदानीमस्ति, भविष्यति च' इति सदा विद्यमानस्यैव मृद्द्रव्यस्य ह्यसदादिव्यपदेशः। तथा शब्दान्तरं च – 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्यादि ॥

पटवच्च ।२। १।१९॥

तन्तव एव संयोगविशेषभाजः 'पटः' इति नामान्तरादिकं भजन्ते। तद्वत् ब्रह्मापि ॥

यथा च प्राणादिः ।२।१।२०॥

यथा च वायुरेक एव वृत्तिविशेषैः प्राणापानादिनामानि भजते, तथा ब्रह्मापीति तदनन्यत्वं जगतः ॥

इति आरम्भणाधिकरणम् ॥

इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥७॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ।२।१।२१॥

'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा ब्रह्म' इति कार्यभूतस्य जीवस्य ब्रह्मभावव्यपदेशात्तदनन्यत्वमुक्तम्। एवं तर्हि सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मण आत्मनो हितरूपकार्यजगदकरणम्, अहितरूपकार्य[2]करणं चेत्यादि-दोषप्रसक्तिः ॥

---

१. असद्व्यपदेशः. क.   २. अहितकार्य. घ,च.

नैतत्;

अधिकं तु भेदनिर्देशात्। २। १। २२॥

कार्यकारणयोरनन्यत्वेऽपि जीवस्वरूपात् ब्रह्मस्वरूपमर्थान्तरम्। 'करणाधिपाधिपः' 'विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः' इत्यादिभेदनिर्देशात्। चिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्मैव कारणावस्थं कार्यावस्थं चेति गुणदोषव्यवस्थितिरिति न तु दृष्टान्तभावात् इति ह्युक्तम्। 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादिश्रुतिशतसमधिगतं चिदचिद्वस्तुशरीरकत्वम्॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः। २। १। २३॥

अश्मकाष्ठलोष्टतृणादेरचेतनस्येव जीवस्य 'अनीशया शोचति मुह्यमानः' इत्यादिनात्यन्तविसजातीयतयाऽभिहितस्य[1] सर्वज्ञसत्यसंकल्प-ब्रह्मस्वरूपतानुपपत्तिः सिद्ध्यत्येवेत्यर्थः[2]॥

इति इतरव्यपदेशाधिकरणम्॥

उपसंहारदर्शनाधिकरणम्॥ ८॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न; क्षीरवद्धि। २। १। २४॥

कार्यनिर्वृत्तावनेककारकोपसंहारदर्शनात् ब्रह्मैकमेव जगदाकारकार्यं[3] न भवेदिति चेन्न; क्षीरस्यैव दधिभाववत् ब्रह्मणोऽपि संभवति॥

देवादिवदपि लोके। २। १। २५॥

यथा देवादेः शास्त्रावगतशक्तेः, स्वसंकल्पादेव स्वे स्वे लोके स्वापेक्षितनानारूपभावः, एवं ब्रह्मणोऽपि शास्त्रावगतशक्तेः सर्वमुपपन्नम्॥

इति उपसंहाराधिकरणम्॥

---

१. अवगतस्य. छ. २. सिद्धेवेत्यर्थः. छ. ३. जगत्कारणं. छ.

कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २ । १ । २६ ॥

चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव कार्यकारणावस्थमिति ह्युक्तम । तत्र ब्रह्मणः शरीरिणो निरवयवत्वेन कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यत्वेनोपयोगप्रसक्तिः । कार्यावस्थायामप्यंशान्तरेणावस्थितमिति[1] च पक्षे, निरवयवत्वशब्दकोपः वा स्यात् । अतो ब्रह्म न कारणम् ॥

परिहरति –

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । २ । १ । २७ ॥

श्रुतिप्रामाण्यान्नैवं प्रसज्यते । शब्दैकप्रमाणकत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य सकलेतरप्रमाणावगतवस्तुविसजातीयत्वेन तत्र तत्रादृष्टशक्तियोगो ब्रह्मणो न विरुद्धः । अतः कार्यत्वेन कारणत्वेन च, परिपूर्णस्यैवावस्थानं सम्भवति; यथा जातिवादिनां जातेः खण्डमुण्डादिषु ॥

आत्मनि चैवम्; विचित्राश्च हि । २ । १ । २८ ॥

जीवात्मनि चाचिद्धर्मविरोधिधर्मयोगो विसजातीयशक्तित्वादेव । अग्निजलादयोऽप्यचिद्विशेषाः अन्योन्यविलक्षणाः नियतशक्तयो विचित्राः दृश्यन्ते ॥

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । २९ ॥

कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषो निरवयवेऽचित्सजातीये प्रधान एवेति ब्रह्मैव कारणम् ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । २ । १ । ३० ॥

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति श्रुतेः, सर्वशक्तियोगश्च देवताया अवगम्यते ॥

---

१. अंशान्तरेणैवावस्थितमिति. क.

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति ब्रह्मणो विकरणत्वात् कारणत्वं नेति चेत्; तस्योत्तरम् शब्दैकमूलत्वेन विसजातीयत्वादिति पूर्वसूत्रोक्तमेव ॥

इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । २ । १ । ३२ ॥

ब्रह्मणोऽवाप्तसमस्तकामत्वेन, सृष्टौ प्रयोजनाभावात्[1], ब्रह्म न कारणम् ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २ । १ । ३३ ॥

अवाप्त[2]समस्तकामस्यापि लीलाप्रयोजनत्वे[3], नैरपेक्ष्यं सम्भवति; लोकेकेवललीलायै कन्तुकाद्यारम्भदर्शनात् । अस्यात्मतृप्तस्यावाप्तसमस्तकामत्व[4] हि सदाभिमतसकलभोगोपकरणसद्भावः । आत्मतृप्तेर्भोगतृप्तिर्विसजातीया।लीलारसस्यापि तद्विलक्षणस्य त्रिगुणपुरुषाद्युपकरणत्वमेव[5] ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न, सापेक्षत्वात्; तथाहि दर्शयति । २ । १ । ३४ ॥

देवादिविषमसृष्ट्या पक्षपातो नैर्घृण्यं च न सम्भवति परस्य; क्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वा[6]द्विषमसृष्टेः । तथा 'साधुकारी साधुर्भवति । पापकारी पापोभवति' इति श्रुतिरेव दर्शयति ॥

न कर्माविभागादिति चेन्न, अनादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । २ । १ । ३५ ॥

'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव' इत्येकत्वावधारणात्तदानी क्षेत्रज्ञाभावात् कर्म न सम्भवतीति चेत्, न; अनादित्वात् क्षेत्रज्ञानां,

---

१. सृष्टिप्रयोजनाभावात् . क,घ. २. आप्त. च. ३. लीलायाः सृष्टिप्रयोजनत्वे. क.
४. अवाप्त कामत्वं. घ. ५. उपकरणं नित्यमेव. क,ग. ६. क्षेत्रज्ञकर्मापेक्षत्वात् . छ.

तत्तत्कर्मप्रवाहश्चास्त्येव । उपपद्यते च तदनादित्वेऽप्यविभागश्रुतिः नामरूपविभागाभावात्; 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यनयैकार्थ्यात् । उपलभ्यते च श्रुतिषु क्षेत्रज्ञानादित्वम्, 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' 'नित्यो नित्यानाम्' इति ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च । २ । १ । ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादिष्वनुपपन्नानां सर्वधर्माणां ब्रह्मणि सकलेतर-विलक्षणत्वेन सर्वशक्तिश्रुत्या चोपपत्तेर्ब्रह्मैव कारणमिति सिद्धम् ॥

इति प्रयोजनत्त्वाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* * *

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः

रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च । २ । २ । १ ॥

दार्वादेरचेतनस्य रथप्रासादादिनिर्माणे, तदभिज्ञानधि[1]ष्ठितस्य रचनानुपपत्तेश्च तज्ज्ञाधिष्ठितस्य रचनाप्रवृत्तेश्चानुमानगम्यं प्रधानमचेतनं प्राज्ञानधिष्ठितं, न जगत्कारणम् ॥

पयोम्बुवच्चेत्, तत्रापि । २ । २ । २ ॥

यथा पयोऽम्बु च दध्यादिभावेऽनपेक्षं तद्वत्प्रधानमिति[2] चेत्, तत्राप्युक्त एव हेतुः; तस्यापि पक्षीकृतत्वात् ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् । २ । २ । ३ ॥

प्राज्ञाधिष्ठितत्वानपेक्षत्वेन[3], सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गाच्च, न प्रधानं कारणम्[4] ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । २ । २ । ४ ॥

क्षीरीभवद्धेनू[5]पभुक्ततृणादिवत् प्रधानमपीति न युक्तं वक्तुम्; अनडुहादिष्वदर्शनात्; तद्धि प्राज्ञाधिष्ठितम् ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्, तथापि । २ । २ । ५ ॥

पुरुषः स्वसंनिधानात्प्रधानं प्रवर्तयति; अन्धपङ्गुपुरुषवत्, अश्मवत्[6] अयस्कान्ताश्मवदि ति न प्राज्ञापेक्षेति चेत्—न; तथाऽपि न प्रधानप्रवृत्ति-

---

१. तज्ज्ञानधि. च,छ. २. प्रधानमपीति. क,छ. ३. नपेक्षत्वे. छ. ४. कारणम् - इति नास्ति. क,ख. ५. क्षीर भावे धेनू. छ. ६. अयश्च इत्यधिकम् . छ.

सम्भवः; अविकृतत्वात्पुरुषस्य । पङ्ग्वन्धादे[1] मार्गोपदेशदेशान्तरगमनादिः कादाचित्को विकारो ह्यस्ति ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ।२।२।६॥

गुणानामुत्कर्षापकर्षरूपाङ्गाङ्गिभावाद्धि जगत्प्रवृत्तिः। प्रतिसर्गावस्थायां साम्यावस्थानां वैषम्यकृताङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेश्च न जगदारम्भः ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्।२।२।७॥

ज्ञस्य या शक्तिः, तद्वियोगात् – ज्ञातृत्वशक्तिवियोगादित्यर्थः । उक्त-प्रकारव्यतिरिक्तप्रकारेण प्रधानानुमितौ च, प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात्, रचनानुपपत्त्यादयो दोषास्तदवस्थाः ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ।२।२।८॥

प्रधानाभ्युपगेऽपि प्रयोजनाभावान्न तदनुमेयम् । पुरुषस्य निर्विकारस्य प्रधानदर्शनरूपविकारासंभवात्, प्रकृतिधर्माध्यासनिमित्तभोग[2]स्तद्विवेकानु-संधानकृतकैवल्यं च न सम्भवति ॥

विप्रतिषेधाच्चासमंजसम्।२।२।९॥

पुरुषस्य द्रष्टृत्वभोक्तृत्वनिर्विकारत्वादिविरुद्धसहस्राभ्युपगमाच्चासमंजसं कापिलमतम् ॥

इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥

महद्दीर्घाधिकरणम् ॥२॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्।२।२।१०॥

असमंजसमिति वर्तते[3] । वाशब्दश्चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घवत् – द्व्यणुकत्र्यणुकोत्पत्तिवदन्यच्च तन्मतं सर्वमसमंजसम् । अवयवाः

---

१. पङ्ग्वश्वादेः. छ. २. प्रकृतिधर्माध्यासस्तन्निमित्तभोगः. च,छ. ३. अनुवर्तते. ग,घ.

स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना हि पृथुतरमवयविनमारभन्ते। परमाणूनां निरवयवत्वेन पार्श्वानभ्युपगमात्, पार्श्वाननपेक्ष्य संयुज्यमानानां न पृथुतर द्रव्यारम्भकत्वसम्भवः[1] ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ।२।२।११॥

अणुगताद्यकर्मसंभवात्तत्कृताणुसंयोगाभावात्[2] क्षेत्रज्ञादृष्टानां विपाकापेक्षत्वेऽपि न तत्कृतकादाचित्काणुगतकर्मसंभवः । अनपेक्षत्वे प्रागप्युत्पादकं स्यात्[3] । विपाको नाम कश्चिददृष्टगतो धर्मो न ज्ञायते[4] । कर्मविधिवेलायामेव कालविशेषनियतफलदायित्वं यस्य कर्मणश्चोदितं, तस्य तत्कालागम[5] एव विपाकः । अनियतकालविशेषाणां कर्मणां प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्ध एव विपाकः[6] । अदृष्टानि च तत्तत्कर्मानुगुणफलदानस्वभावानि; अतोऽनन्तैरात्मभिर्विविधकालफलदायित्वेनानुष्ठितानामेकदैकरूपविपाको न सम्भवति । अनुमेयेश्वरासिद्धेस्तदधिष्ठानाच्च न सम्भवति ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।२।२।१२॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमंजसम् ; समवायस्यापि जातिगुणादेरिवापृथक्सिद्धिहेत्वपेक्षासाम्यादनवस्थितेः । समवायस्य तत्स्वभावकल्पनायां, जात्यादेरेव तन्न्याय्यम् ॥

नित्यमेव च भावात् ।२।२।१३॥

समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमे, सम्बन्धिनित्यत्वमन्तरेण तदनुपपत्तेरवयवावयविनोरुभयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादसदेवेदम् ॥

रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्[7] ।२।२।१४॥

परमाणूनां रूपादिमत्त्वान्नित्यत्वादिविपर्ययश्च, घटादिषु तथा दर्शनात् ॥

---

१. द्रव्यारम्भसम्भवः. ग. २. सम्योगभावः. छ. ३. अतः - इति अधिकं. ग. ४. जायते. छ. ५. तत्तत्कालागम. ग. ६. कर्मान्तरप्रतिबन्ध एवाविपाकः. ग,च,छ. ७. अर्थदर्शनात् . क.

उभयथा च दोषात् ।२।२।१५॥

अनित्यत्वादिभयात्[१] रूपादिशून्यत्वे कारणगुणपूर्वकत्वासिद्धिः[२] । तद्भयाद्रूपादिमत्त्वे चानित्यत्वादिरित्युभयथा च दोषादसमंजसमेव ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ।२।२।१६॥

काणाद[३]पक्षे कस्याप्यंशस्य वैदिकैरपरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥

इति महद्दीर्घाधिकरणम् ॥

समुदायाधिकरणम् ॥३॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।२।२।१७॥

अणुहेतुके पृथिव्यादिसमुदाये, पृथिव्यादिहेतुके शरीरेन्द्रिय[४]समुदाये च सुगताभ्युपगते, तदभ्युपगमप्रकारेणैव समुदायासिद्धिः । क्षणिकत्वं हि तैरभ्युपगम्यते । संहतौ व्याप्रियमाणाः परमाणवः पृथिव्यादयश्च तदानीमेव नष्टाश्चेत्, के समुदायरूपेण संहन्यन्ते ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेत्; न, संघातभावानिमित्तत्वात् ।२।२।१८॥

अस्थिरेषु[५] स्थिरत्वबुद्धिरूपाविद्याया[६] रागद्वेषादिपरंपरायामन्योन्यकारणत्वात्सर्वकारणत्वमुपपन्नमिति चेत्; न; अविद्यायाः संघातभावानिमित्तत्वात् । न हि शुक्तिकादिषु रजतादिबुद्धिरूपाविद्यया शुक्तिकादिर्वस्तुतो रजतादिकार्यं करोति । अत्र विदुष[७]स्तदानीमेव नष्टत्वादविद्यानिमित्तरागादयोऽपि न सम्भवन्ति ॥

---

१. परमाणूनां इत्यधिकम्. क. २. असिद्धेः. ख. ३. कणाद. ग,घ.
४. आदि - इत्यधिकम् . छ. ५. अस्थिरे. च,छ. ६. अविद्यारागद्वेषादि. छ.
७. अविदुषः. क.

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।२।२।१९॥

उत्तरघटक्षणोत्पत्तौ पूर्वघटक्षणस्यापि नष्टत्वेनाभावस्यैवोत्पादकत्वाविशेषेण सर्वदोत्पत्तिश्च स्यात् ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो[1] यौगपद्यमन्यथा ।२।२।२०॥

असत उत्पत्तावधिपतिसहकार्यादीनां ज्ञानहेतुत्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । तस्यापि स्थित्यभ्युपगमे, युगपत् घटद्वयोपलब्धिप्रसक्तिः । अस्थितौ च संप्रयोगज्ञानापत्तेः यौगपद्यम् ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।२।२।२१॥

निरोधो निरन्वयविनाशः । स स्थूलः सूक्ष्मश्च न संभवति; कपालादिभावरूपावस्थाप्राप्तेरेव विनाशशब्दाभिधेयत्वात् ; सतो द्रव्यस्याविच्छेदात् ॥

उभयथा च दोषात् ।२।२।२२॥

उत्पन्नस्य[2] तुच्छतापत्तौ, तुच्छादुत्पत्तौ चाभावादुत्पत्त्यसंभवात् अभावात्मक[3]कार्यापत्तिरूपदोषात्तुच्छत्वासिद्धिः ॥

आकाशे चाविशेषात् ।२।२।२३॥

आकाशे च न तुच्छत्वम्, अबाधितप्रतीत्यविशेषात् । प्रतीयते ह्याकाशः श्येनादिपतनदेशत्वेन ॥

अनुस्मृतेश्च ।२।२।२४॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च न क्षणिकत्वसिद्धिः । 'तदेवेदम्' इति हि सामानाधिकरण्येनातीतवर्तमानदेशकालविशिष्टं[4] वस्तु 'एकम्' इति प्रतीयते । अस्याश्च सामग्री पूर्वानुभवजनितसंस्कारवतः पुरुषस्येन्द्रियसंप्रयोगः[5] ॥

१. प्रतिज्ञाविरोधः. ग,घ. २. सतः. इत्यधिकम्. ग. ३. भावात्मक. क,ग,च.
४. वर्तमान कालविशिष्टं. क,ख,ग. ५. सम्योगः. ख.

नासतोऽदृष्टत्वात् । २ । २ । २५ ॥

ज्ञानाकारवैचित्र्येण ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टमप्यर्थमनुमिनोतीति वादश्च न सम्भवति, असतो विनष्टस्य धर्मिणो धर्मसंक्रमणस्यादृष्टत्वात् । (ज्ञाने नीलाद्याकार उपलभ्यते, स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारो भवितुं नार्हति । कुतः? अदृष्टत्वात् । न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे संक्रमणं दृष्टम् ।)

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । २ । २ । २६ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमेऽनुष्ठातुरन्यत्वात् फलिनः[१], निष्प्रयत्नानामपि सर्वार्थसिद्धिः स्यात् ॥

इति समुदायाधिकरणम् ॥

उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभावउपलब्धेः । २ । २ । २७ ॥

ज्ञान[२]व्यतिरिक्तार्थाभाववादश्च न सम्भवति । 'घटमहं जानामि' इति कर्तुर्ज्ञानकर्मतयाऽर्थस्योपलब्धेर्न तदभावः शक्यते वक्तुम् । पुरुषस्यार्थविशेषव्यवहारानुगुण्यापादकत्वमेव हि ज्ञानस्याकारः ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् । २ । २ । २८ ॥

करण[३]दोषजबाधकप्रत्ययराहित्यरूपवैषम्याच्च न स्वप्नादिवज्जागरितज्ञानस्य मिथ्यात्वम् ॥

न भावोऽनुपलब्धेः । २ । २ । २९ ॥

अर्थशून्यस्य ज्ञानस्य सद्भावो न सम्भवति; अनुपलब्धेः। स्वाप्नज्ञानस्याप्यर्थवत्तोपपादयिष्यते ॥

इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥

---

१. फलिनां. छ. २. ज्ञानाकार. क. ३. कारण. छ.

सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च । २ । २ । ३० ॥

सर्वशून्यवादश्च न सम्भवति । सदिति प्रतिज्ञायाम[1]सदिति प्रतिज्ञायां[2] च, तुच्छता न सम्भवति; अनुपपत्तेः ; सदसद्बुद्धितुच्छत्वादीनां[3] वस्तुगतान्योन्यविरुद्धभावरूपावस्थाविशेषविषयत्वात् ॥

इति सर्वथाऽनुपपत्त्यधिकरणम् ॥

एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् । २ । २ । ३१ ॥

अर्हतो[4] मतं न युक्तिमत्; एकस्मिन् वस्तुनि युगपत् सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभेदाभेदानामसम्भवात् । पर्यायरूपाश्च द्रव्यस्यास्तित्वनास्तित्वादि[5]शब्दबुद्धिविषयाः परस्परविरुद्धपिण्डत्वघटत्वकपालत्वाद्यवस्थाः युगपन्न सम्भवन्ति । तथा घटत्वशरावत्वाद्यवस्थाश्च पृथिव्यादेः प्रदेशभेदेन । तथाव द्रव्यस्यानित्यत्वमुत्पत्तिविनाशयोगित्वं, तद्विपरीतं नित्यत्वं च नैकस्मिन् समवैति ॥

एवं चात्माकार्त्स्न्यम् । २ । २ । ३२ ॥

आत्मनः शरीरपरिमाणत्वे बृहतः शरीरादल्पीयसि प्रविशतोऽकार्त्स्न्यविकलत्वं प्रसज्येत ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । २ । २ । ३३ ॥

तथा[6] संकोचविकासावस्थायोगादपि नाविरोधः, घटादिवद्विकारादियोगप्रसक्तेः ॥

---

१. याः अ. ग. २. याश्च. ग. ३. तेच्छब्दादीनां. क. ४. अर्हतोऽपि. क,ग.
५. द्रव्यस्यस्तित्वादि. च,छ. ६. तथाविध. क.

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । २ । २ । ३४ ॥

अन्त्यस्य मोक्षावस्थापरिमाणस्यैकरूपावस्थितेः, तस्य स्वाभाविकत्वेनात्मतत्परिमाणयोरुभयोर्नित्यत्वेन पूर्वत्राप्यविशेषः[1]। विविधदेहपरिमाणत्वे वैकल्यं स्यादेव ॥

इति एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ।

पशुपत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

पत्युरसामंजस्यात् । २ । २ । ३५ ॥

नेति वर्तते। पशुपतेर्मतमनादरणीयम्[2], वेदविरुद्धनिमित्तोपादानभेदतद्विरुद्धाचारपरत्वेनासामंजस्यात् ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । २ । २ । ३६ ॥

अनुमेयेश्वराभ्युपगमेन हि केवलाधिष्ठातृत्वम्[3]उच्यते ; तथासत्यशरीरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेः, सशरीरत्वे तु[4] शरीरोत्पत्त्यनिरूपणात्; सावयवस्य तस्य नित्यत्वे महीमहीधरादीनामपि[5] नित्यत्वाविरोधाच्च ॥

करणवचेन्न, भोगादिभ्यः । २ । २ । ३७ ॥

करणकलेबराद्यधिष्ठानवदशरीरस्यैवाधिष्ठानमिति चेन्न; पुण्यपापनिमित्तत्वात्तस्य तत्फलभोगादिप्रसक्तेः ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । २ । २ । ३८ ॥

तथा सति क्षेत्रज्ञवदन्तवत्त्वमसर्वज्ञता च ॥

इति पशुपत्यधिकरणम् ॥

---

१. पूर्वत्रापि न विशेषः. घ,छ. २. पशुपतेर्मतं नादरणीयम् . क,घ.
३. केवलाधिष्ठानत्वम् . घ ४. तु - इति नास्ति. ग. ५. महीमहार्णवादेरपि. ग.

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥
(पांचरात्राधिकरणम्)

उत्पत्त्यसम्भवात् । २ । २ । ३९ ॥

सांख्यादिवत्पांचरात्रमपि जीवोत्पत्त्यभिधानात् श्रुतिविरुद्धत्वेन तदसंभवादप्रमाणम् ॥

न च कर्तुः करणम् । २ । २ । ४० ॥

कर्तुर्जीवात् करणं मनश्च श्रुतावुत्पद्यत इति नोच्यते, 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादिश्रुतेः ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । २ । २ । ४१ ॥

'वासुदेवात्सङ्कर्षणो नाम जीवः' इत्यादौ सङ्कर्षणादीनां विज्ञानादिरूपवासुदेवत्वे सति, तदभिधायिनः प्रामाण्यानिषेधः[1] । परब्रह्म-वासुदेवस्य श्रुतावपि 'अजायमानो बहुधा विजायते' इतिचावतारः[2] श्रूयते । जीवादिशब्दास्तत्तच्छरीरकसंकर्षणादीनां वाचकाः ॥

विप्रतिषेधाच्च । २ । २ । ४२ ॥

तस्मिन्नपि तन्त्रे –

व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च ।
स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः ।
इति जीवोत्पत्तिप्रतिषेधाच्चाविरोधः श्रुतः ॥

इति उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

* * *

---

१. अप्रतिषेधः. क,ग. २. इतीच्छावतारः. क.

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

न वियदश्रुतेः । २ । ३ । १ ॥

वियन्नोत्पद्यते, अश्रुतेः । श्रुतिः श्रवणम् । निरवयवस्यात्मन इवोत्पत्तिश्रवणासंभवात् ॥

अस्ति तु । २ । ३ । २ ॥

श्रवणं सम्भवत्येव[1] – 'आकाशः संभूतः' इत्येव हि श्रुतिरतीन्द्रियार्थविषया[2] वियदुत्पत्तिं प्रतिपादयति । आत्मनोऽपि 'न जायते' इति प्रतिषेधादनुत्पत्तिः ॥

गौण्यसंभवाच्छब्दाच्च । २ । ३ । ३ ॥

'तत्तेजोऽसृजत' इति तेजःप्राथम्यवचनात् 'आकाशः संभूतः' इति श्रुतिर्[3]गौणी । 'वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्' इति शब्दाच्च ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । २ । ३ । ४ ॥

एकस्य संभूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमन्यत्र मुख्यत्वं त्वनुषङ्गे[4] सम्भवत्येव; श्रवणावृत्तिवत् । यथैकस्य ब्रह्मशब्दस्य 'तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इति प्रकृतौ गौणत्वम्; 'तपसा चीयते ब्रह्म' इति मुख्यत्वमावृत्तौ ॥

परिहरति –

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् । २ । ३ । ५ ॥

'येनाश्रुतं श्रुतम्' इत्यादिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अहानिः[5] वियदादेर्ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव ॥

---

१. भवत्येव. ग. २. विषयतया. घ. ३. श्रुतिः - इति नास्ति. ग,घ.
४. त्वनुषङ्के - इति नास्ति. ग. ५. अहानिः - इति नास्ति. घ.

शब्देभ्यः । २ । ३ । ६ ॥

'आकाशः सम्भूतः' इत्यादिशब्देभ्योऽवगतां वियदुत्पत्तिं 'तत्तेजोऽसृजत' इत्यत्राकाशशब्दावचनावगतं तेजःप्राथम्यं न नि[1]वारयितुं क्षमम् ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् । २ । ३ । ७ ॥

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्यादिनाकाशादेरपि विकारत्वावगमात्, तेजःप्रभृतिविभागवचनं सर्वस्य प्रदर्शनार्थमिति निश्चीयते; यथा च लोके 'दशेमे देवदत्तपुत्राः' इत्युक्त्वा तेषु केषांचिदुत्पत्तिवचनम् ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । २ । ३ । ८ ॥

'तेजोऽतः' इत्यादि वक्तुं वायोः पृथगुपादानम् ॥

असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । २ । ३ । ९ ॥

असम्भवस्तु परस्य ब्रह्मण एव । इतरस्य 'सदेव' इत्यवधारणाद्यनुपपत्तेः उत्पत्तिरेव ॥

इति वियदधिकरणम् ॥

तेजोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

आकाशादिव्यवहितकार्याणामपि साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिं वक्तुं पूर्वपक्षमाह –

तेजोऽतस्तथा ह्याह । २ । ३ । १० ॥

तेजो वायोरेवो[2]त्पद्यते, न साक्षाद्ब्रह्मणः । 'वायोरग्निः' इति ह्याह ॥

आपः । २ । ३ । ११ ॥

'अग्नेरापः' इति श्रुतेरापोऽग्नेः ॥

१. नि - इति नास्ति. ग. २. एव - इति नास्ति. ग.

पृथिवी । २ । ३ । १२ ॥

पृथिव्यद्भ्यः, 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेः ॥

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । २ । ३ । १३ ॥

'ता अन्नमसृजन्त' इत्यन्नशब्देन पृथिव्येवाभिधीयते, महाभूतसृष्ट्यधिकारात्; 'यत्कृष्णं तदन्नस्य' इति पृथिवीरूपविधानात्, 'अद्भ्यः पृथिवी' इति पृथिवीशब्दाभिधानाच्च[१] ॥

राद्धान्तमाह –

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः । २ । ३ । १४ ॥

'तत्तेज ऐक्षत' 'ता आप ऐक्षन्त' इति तदभिध्यानरूपात् 'तदैक्षत बहु स्याम्' इत्येतत्सरूपात्[२] परमात्मकारणत्वलिङ्गात्, स एव परमात्मा तेजःप्रभृतिशरीरकस्तत्तच्छब्दैः साक्षात्कारणत्वेनाभिधीयते ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । २ । ३ । १५ ॥

पारंपर्यक्रमात् विपर्ययेण 'एतस्माज्जायते प्राणः खं वायुर्ज्योतिरापः[३]' इत्यादिवाक्याद्यः साक्षाद्ब्रह्मणः सृष्टिरूपः क्रमः[४] सोऽप्यतस्तेजःप्रभृतिशरीरकब्रह्मण एव सृष्टेरुपपद्यते ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेत्; न, अविशेषात् । २ । ३ । १६ ॥

भूतप्राणयोरन्तराले इन्द्रियग्राममनसी क्रमेणोत्पद्येते इत्येतत्परमिदं वाक्यम्– 'खं वायुर्ज्योतिरापः' इत्यादि; श्रुतिप्रत्यभिज्ञानरूपाल्लिङ्गात्; अत इदमपि पारंपर्यक्रमपरमिति चेत्; न, 'एतस्माज्जायते' इत्यस्य प्राणादिपृथिव्यन्तेषु सर्वेषु प्रत्येकमन्वयाविशेषात् । अतस्तेजःप्रभृतीनामपि साक्षात्परमात्मैव कारणम् ॥

१. शब्दाभिधान - इति नास्ति. छ. २. स्वरूपात्. छ.
३. ज्योतिरापः - इति नास्ति. ग,घ. ४. सृष्टिरूपक्रमः. छ.

'तत्तेज ऐक्षत' इति तेजःप्रभृतिशब्दा लोके तत्तद्वस्तुवाचिनो ब्रह्मणि भाक्ता इत्यत्राह –

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भाव-भावित्वात् । २ । ३ । १७ ॥

चराचरवस्तुसम्बन्धितत्तद्वाचकः शब्दो[1] ब्रह्मण्यभाक्तो – मुख्य एव, 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति सर्वस्य वस्तुनो नामरूपभाक्त्वस्यात्मतया ब्रह्मानुप्रवेशभावभावित्वात् । लौकिकस्त्वेव-मजानन्तो वाच्यैकदेशे प्रयुंजते ॥

इति तेजोऽधिकरणम् ॥

आत्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । २ । ३ । १८ ॥

नात्मोत्पद्यते, 'न जायते म्रियते' इति श्रुतेः 'नित्यो नित्यानाम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो नित्यत्वावगतेश्च ॥

इति आत्माधिकरणम् ॥

ज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ज्ञोऽत एव । २ । ३ । १९ ॥

'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके' इत्यादिश्रुतेर्बद्धो मुक्तश्चात्मा, ज्ञातैव । 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इति श्रुतेः स्वधर्मभूतं ज्ञानं मनः ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । २ । ३ । २० ॥

[2]उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेरणुर्जीवः ॥

---

१. वाची शब्दः. घ. २. अत्र. इत्यधिकः पाठः. ग.

स्वात्मना चोत्तरयोः । २ । ३ । २१ ॥

गत्यागत्योः स्वात्मनैव संपाद्यत्वादप्यणुत्वं निश्चितम् ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेत्; न, इतराधिकारात् । २ । ३ । २२ ॥

'स वा एष महानज आत्मा' इति श्रुतेः नाणुः इति चेत् न 'यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा' इति परमात्माधिकारात् ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । २ । ३ । २३ ॥

'एषोऽणुरात्मा' इत्यणुशब्दात् 'आराग्रमात्रो ह्यवरः' इत्युद्धृत्य उन्मानशब्दाच्चाणुः ॥

अणोरपि सकलदेहव्यापिवेदनानुभवेऽन्यमतेन हेतुमाह –

अविरोधश्चन्दनवत् । २ । ३ । २४ ॥

यथा चन्दनबिन्दुरेकदेशस्थोऽपि[1] सकलदेहव्यापि सुखं जनयति, तद्वदविरोधः ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेत्; न, अभ्युपगमाद्धृदि हि । २ । ३ । २५॥

देहदेश[2]विशेषस्थितेश्चन्दनस्येति चेत्; न, आत्मनोऽपि तदभ्युपगमात्; 'हृदि ह्ययमात्मा' 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः' इति श्रुतेः[3] ॥

स्वमतेनाह –

गुणाद्वाऽऽलोकवत् । २ । ३ । २६ ॥

आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यानुभवति, यथा मणिप्रभृतयः स्वकीयेनालोकेन सकलदेशं व्याप्य प्रकाशयन्ति, 'प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः' इति श्रुतेः ॥

---

१. हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदोशवर्त्यप्यणुरपि. ग. २. देश - इति नास्ति. क.

३. श्रुत्युक्तेः. क.

न ज्ञानात्मनो[1]र्व्यतिरेक इत्यत्राह –

व्यतिरेको गन्धवत्; तथाच दर्शयति । २ । ३ । २७ ॥

'गन्धवती पृथिवी' इतिवत् 'अहं जानामि' इति गुणत्वेनोपलब्धेर्व्यतिरेकोऽस्ति। दर्शयति च श्रुतिर्व्यतिरेकम् – 'जानात्येवायं पुरुषः' इति ॥

पृथगुपदेशात् । २ । ३ । २८ ॥

आत्मनः पृथक्त्वेन चोपदिश्यते; 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति ॥

'योऽयं विज्ञानमयः' इति ज्ञानमात्रव्यपदेशः कथमित्यत्राह –

तद्गुणसारत्वात्तु[2] तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । २ । ३ । २९ ॥

ज्ञानगुणसारत्वादात्मनो ज्ञानमिति[3] व्यपदेशः, यथा प्राज्ञस्य विपश्चितोऽपि 'सत्यं ज्ञानम्' इति ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २ । ३ । ३० ॥

आत्मस्वरूपानुबन्धित्वात् ज्ञानस्य, तेन व्यपदेशे[4] न दोषः । स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वेन गोत्वादीनां खण्डादेर्गौरित्यादिव्यपदेशो हि दृश्यते ॥

सुषुप्त्यादिष्वसतो ज्ञानस्य यावदात्मभावित्वं कथमित्यत्राह –

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । २ । ३ । ३१ ॥

सुषुप्त्यादिषु सतो ज्ञानस्यानभिव्यक्तस्यापि जागरादावभिव्यक्तिसम्भवात् स्वरूपानुबन्ध्येव ज्ञानम् । यथा पुंस्त्वासाधारणसप्तमधातोर्बाल्येऽपि सतो युवत्वेऽभिव्यक्तिः । जीवात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वं चोक्तम् ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा । २ । ३ । ३२

जीवात्मनो ज्ञातृत्वमणुत्वं चोक्तम् ; अन्यथा ज्ञप्तिमात्रसर्वगतात्मवादे[5] तावन्नित्यवत् सर्वदोपलब्धिः स्यात् , संकोचकाभावात्[6] । विद्यमानाया

१. ज्ञानादात्मन २. तु - इति नास्ति. ग. ३. ज्ञानादि. क,घ. ४. व्यपदेशो
५. सर्वगतत्ववादे. घ. ६. संकोचेकारणाभावात् । अविद्यमानायाः. ग.

अनुपलब्धेरपि सैव हेतुरिति, सोऽपि नित्यवत् स्यात्; ज्ञाने विद्यमानेऽपि हेत्वन्तरेण निवारणासम्भवात्। आगन्तुकज्ञानसर्वगतात्मवादेऽपि स एव दोषः, सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन ज्ञानहेतूनां मनःसंयोगादीनां सर्वसाधारणत्वात्। अदृष्टहेतूनामपि सर्वसाधारणत्वात्तेनापि न नियमः। अथोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्विरोधादुपलब्धेर्वैते हेतवः स्युरनुपलब्धेर्वा, तथा सत्यन्यतरनियमः स्यात्॥

इति ज्ञाधिकरणम्॥

कर्त्रधिकरणम्॥५॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्।२।३।३३॥

ज्ञाता सन्नयमात्मा कर्मसु कर्ता च। आत्मनोऽकर्तृत्वे 'कुर्यात्, न कुर्यात्' इति शास्त्रानर्थक्यं स्यात्॥

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च।२।३।३४॥

'प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इत्युपादानविहारोपदेशाच्च कर्ता॥

व्यपदेशाच्च क्रियायाम्; न चेन्निर्देशविपर्ययः।२।३।३५॥

'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिना यज्ञादौ कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता। विज्ञानशब्दो बुद्धेः; नात्मन इति चेत्, न; तदा विज्ञानेनेति निर्देशविपर्ययः स्यात्; बुद्धेः करणत्वात्॥

उपलब्धिवदनियमः।२।३।३६॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे तस्याः सर्वसाधारणत्वेन पूर्वोक्तोपलब्ध्यनियमवत् फलानियमः स्यात्॥

शक्तिविपर्ययात्।२।३।३७॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे, कर्तुरेव भोक्तृत्वमिति, सैव भोक्त्री स्यादित्यर्थः॥

समाध्यभावाच्च । २ । ३ । ३८ ॥

प्रकृतेरेव कर्तृत्वे 'प्रकृतेरन्योऽस्मि' इति समाध्यभावप्रसङ्गाच्च ॥

यथा च तक्षोभयथा । २ । ३ । ३९ ॥

आत्मनः कर्तृत्वे, 'इच्छायां करोति, अन्यथा न करोति' इति व्यवस्था चसिद्ध्यति; यथा तक्षा स्वकार्येषु । बुद्धेरिच्छाभावान्न व्यवस्था, चेतनधर्मत्वादिच्छायाः ॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥

परायत्ताधिकरणम् ॥ ६ ॥

परात्तु तच्छ्रुतेः । २ । ३ । ४० ॥

'य आत्मानमन्तरो यमयति' इत्यादि[1]श्रुतेरात्मनः कर्तृत्वं परायत्तम्; 'सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्यादिस्मृतेश्च ॥

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु, विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

जीवः स्वेच्छया प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतं[2] प्रयत्नं करोति; जीवेन तु कृतं प्रयत्नं प्रथमप्रवृत्तिहेतुमपेक्ष्य तदनुमतिदानेन परः प्रवर्तयतीति तद् विधिनिषेधावैयर्थ्य-निग्रहानुग्रहेभ्योऽवगम्यते । यथा गुरुतरदार्वादिभरणमबलः प्रबलसहकृतः कुर्वन्नपि स्वीय[3]प्रयत्नेन विधिनिषेधयोग्यो भवति, एवमेव जीवः परमपुरुषानु-मतिसहकृतः प्रवर्तमानोऽपि विधिनिषेधयोग्यः इति न कश्चिद्विरोधः ॥

इति परायत्ताधिकरणम् ॥

अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्व-मधीयत एके । २ । ३ । ४२॥

जीवात्मा परमपुरुषांशः[4], 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यादिनानाव्यपदेशात् ; अन्यथा, 'तत्त्वमसि' 'अयमात्मा

१ आदि - इति नास्ति. घ. २. हेतुं. क,घ. ३. स्वप्रयत्नेन. छ. ४. परमात्मंशः. क.

ब्रह्म' इत्यैक्योपदेशाच्च[1]। 'ब्रह्म दाशाः' इत्यादिना सर्वजीवव्याप्त्यैक्यमधीयत एके ; अंशत्वाभ्युपगमे[2] ह्युभयं मुख्यं भवति ॥

मन्त्रवर्णात् ।२।३।४३॥

'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति मन्त्रवर्णाच्च ॥

अपि स्मर्यते।२।३।४४॥

'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः' इत्यादिना ॥

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः।२।३।४५॥

ब्रह्मांशत्वेऽपि जीवस्य, जीवो यत्स्वरूपो यत्स्वभावश्च, नैवं परः। किंतु निरवद्यः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्प एव सर्वदा[3]। कथम्? प्रकाशादिवत्। प्रकाशविशिष्टानां मणिप्रभृतीनां प्रकाशो विशिष्टैकदेशत्वेन यथांशः। आदिशब्दाद्विशेषणतैकस्वभावजातिगुणशरीराणि गृह्यन्ते। विशेषणानां विशिष्टैकदेशतया तदंशत्वेऽपि, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदो न विरुद्धः। 'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्' इति हि श्रुतिः ॥

स्मरन्ति च।२।३।४६॥

चिदचिदात्मकजगतो ब्रह्मांशत्वं प्रकाशादिवदिति पराशरादयः स्मरन्ति –

एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा।
परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् ॥
'तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' 'तानि सर्वाणि तद्वपुः' इत्यादिषु ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।२।३।४७॥

ब्रह्मांशत्वेऽपि सर्वजीवानां, कस्यचिद्वेदाध्ययनादावनुज्ञा, कस्यचित् परिहार इत्येतौ ब्राह्मणादिदेहविशेषसम्बन्धादुपपद्येते, यथाग्न्यादेः श्रोत्रियागारश्मशानादिसम्बन्धात् ॥

---

१. ऐक्योपदेशः. क,घ. २. अंशत्वे. च. ३. सदा. घ.

असन्ततेश्चाव्यतिकरः । २ । ३ । ४८ ॥

प्रतिदेहं भिन्नत्वादणुत्वेन तत्र तत्र परिच्छिन्नत्वाच्च[1], ज्ञानसुखाद्यव्यतिकरः । अज्ञानोपाधिभ्यां ब्रह्मैव सम्बध्यत – इति पक्षद्वयेऽपि न तत्तद्व्यवस्था ॥

आभासा एव च । २ । ३ । ४९ ॥

पक्षद्वयेऽपि हेतवश्चाभासाः ॥

अदृष्टानियमात् । २ । ३ । ५० ॥

सत्यमिथ्योपाधिकृतत्वेऽप्यात्मनां ब्रह्मण एवाज्ञानमुपाधिश्चेति तत्तत्कृतेना[2]दृष्टादिनापि न नियमः॥

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् । २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिष्वपि चैवमेव ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । २ । ३ । ५२ ॥

उपाधिसंबन्धिब्रह्मप्रदेशभेदाद्व्यवस्थेति चेत् ; न; उपाधिषु गच्छत्सु सर्वप्रदेशानां तदन्तर्भावात् ॥

इति अंशाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* * *

१. विच्छिन्नत्वाच्च. ग.   २. तत्कृतेन. ग.

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तथा प्राणाः । २ । ४ । १ ॥

यथा जीवोत्पत्तिर्नित्यत्वश्रुतेर्नोत्पद्यते ; तथेन्द्रियाण्यपि ; 'असद्वा इदमग्र आसीत् ... ...ऋषयो वावतेऽग्रेसदासीत्। प्राणा वाव ऋषयः' इति प्रलय-काले प्राणानां स्थित्युपदेशात् ॥

नैवम् ;

गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च । २ । ४ । २ ॥

तस्य परमात्मन एव सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेः, ऋषिशब्दः प्राणशब्दश्च परमात्मन्येव । बहुत्वासंभवाद् [२]बहुवचनश्रुतिर्गौणी ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २ । ४ । ३ ॥

परमात्मनः सृष्टिपूर्वकत्वादितरेषां नामयोगस्य । तदानीं प्राणशब्दो नेन्द्रियविषयः ॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥

सप्तगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । २ । ४ । ४ ॥

सप्तैवेन्द्रियाणि, 'सप्त प्राणाः' 'यदा पंचावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च' इति सप्तानामेव सह गतेः ; तेषामेव योगे विशेषितत्वाच्च ॥

---

१. च - इति नास्ति. क. २. मुख्यत्वासम्भवात्. ग.

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । २ । ४ । ५ ॥

हस्तादयोऽपीन्द्रियाणि, जीवे देहान्तरवस्थिते उपकारकत्वाविशेषात् । अतो न सप्तैव ; अपि त्वेकादश 'दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः' 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । बुद्ध्यादयो मनोवृत्तिभेदाः । सप्तानां गतिश्रवणं विशेषणं च, तेषां प्राधान्यात् ॥

इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥

प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अणवश्च । २ । ४ । ६ ॥

तानि चाणूनि ; 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति गतिश्रवणात् ॥

श्रेष्ठश्च । २ । ४ । ७ ॥

श्रेष्ठः पंचवृत्तिः प्राणोऽप्युत्पद्यते । उत्तरचिन्तार्थोऽयमनुवादः ॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥

वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । २ । ४ । ८ ॥

पंचवृत्तिः प्राणो न वायुमात्रं, तत्क्रिया वा ; 'एतस्माज्जायते प्राणः' 'खं वायुः' इति पृथगुपदेशात् ॥

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । २ । ४ । ९ ॥

वायोः पृथग्भूतोऽयं नाग्न्यादिवद्भूतान्तरम् । वायुरेव देहधारणयोग्याकार[1]मापन्नश्चक्षुरादिवज्जीवोपकरणम्, चक्षुरादिभिः सहोपदेशतत्तुल्योपकारतन्मुख्यत्वेभ्यः ॥

---

१. देहधारणयोग्याकारताम् . क,च.

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति । २ । ४ । १० ॥

करणं – क्रिया। न जीवोपकाररूपक्रियारहितत्वेन[१] दोषः; यतः श्रुतिरेव देहेन्द्रियाद्यशैथिल्यकरणं दर्शयति; प्राणोत्क्रमणे देहेन्द्रियादिशैथिल्याभिधानात् ॥

पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते । २ । ४ । ११ ॥

प्राण एक एव स्ववृत्तिभिः पंचभिः प्राणापानादिनामभाग्भवति; कामादिभिर्यथैकमेव मनः 'कामः संकल्पः' इत्यारभ्य 'एतत्सर्वं मन एव' इति ॥

इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥

श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अणुश्च । २ । ४ । १२ ॥

'प्राणोऽनूत्क्रामति' इत्युत्क्रान्तेरणुः ॥

इति श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्प्राणवता, शब्दात् । २ । ४ । १३ ॥

जीवेन सहाग्न्यादेरिन्द्रियाद्यधिष्ठानं परमात्मसंकल्पादेव भवति, 'योऽग्नौ तिष्ठन् योऽग्निमन्तरो यमयति' इत्यादिशब्दात् ॥

तस्य च नित्यत्वात् । २ । ४ । १४ ॥

सर्वस्य[२] तन्नियाम्यत्वनियमात्[३] ॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥

---

१. त्वे. छ. २. सर्वस्य च. क. ३. वचनात्. ग.

इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । २ । ४ । १५ ॥

श्रेष्ठादन्यत्र ये प्राणास्त इन्द्रियाणि, तेष्वेवेन्द्रियव्यपदेशात् 'इन्द्रियाणि दशैकं च' इत्यादौ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च । २ । ४ । १६ ॥

'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति भेदेनोत्पत्तिश्रुतेः; इन्द्रियवृत्त्युपरमेऽपि प्राणवृत्त्यनुपरमवैलक्षण्याच्च ॥

इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । २ । ४ । १७ ॥

देवादिनामरूपव्यष्टिसृष्टिश्चतुर्मुखशरीरकात् परमात्मन एव; न केवलचतुर्मुखात्; 'नामरूपे व्याकरवाणि । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति त्रिवृत्करणं कुर्वतो नामरूपव्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं तु केवलचतुर्मुखस्य न संभवति, त्रिवृत्कृतैस्तेजोऽबन्नैरण्डमुत्पाद्य पश्चाच्चतुर्मुखसृष्टिः ;

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥

इत्यादिस्मृतेः ॥

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । २ । ४ । १८ ॥

'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यत्र प्रागुक्तत्रिवृत्करणादर्थान्तरभूतोऽण्डान्तर्वर्तिपुरुषभुक्तान्नादीनां परिणामप्रकार[1] उच्यते । अन्यथा मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेनाप्यत्वतैजसत्वप्रसक्तिः[2] । तथा सति 'अन्नमशितं त्रेधा' इति भूमेरेव त्रिधात्वोपक्रमः, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति मनसो भौमत्वं

---

१. प्रकारः - इति नास्ति. च. २. प्रसङ्गात् . च.

च विरुध्यते। तथेतरयोरप्तेजसोस्त्रैविध्यं विरुध्यते। तदिदमाह – मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्चेति । पुरीषवन्मांसमनसी अपि भौमे इतीहोच्यते । तथा मूत्रवल्लोहितप्राणावप्याप्यौ। तथा अस्थिवन्मज्जावाचौ तैजस्यौ ॥

पूर्वमेव त्रिवृत्कृतं चेत् , त्र्यात्मकं वस्तु कथमन्नमापस्तेज इत्युच्यते? इत्यत्राह –

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः। २। ४। १९॥

अन्नादिभूयस्त्वेन वैशेष्यादन्नादिवादः ॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।
समाप्तश्चाध्यायः ॥

* * *

तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । ३ । १ । १ ॥

जीवो देहाद्देहान्तरप्राप्तौ[1] भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो यातीति पंचाग्निविद्यायां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यते । 'वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रश्नः, 'इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति प्रतिवचनम् । उत्तरैः सूत्रैरर्थोऽभिव्यज्यते । स चायमर्थः – जीवो ब्राह्मणादिदेहस्थो स्वाहादानादिकर्मकृत्[2] तत्तत्फल[3]भोगायास्माद्देहादुत्थाय[4] गच्छन्, एतद्देहस्थाभिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः सूक्ष्माकाराभिरद्भिः सम्परिष्वक्तोऽग्नित्वेन रूपितं[5] द्युलोकं प्राप्य[6], ताभिरेवामृतमयदेहाकारपरिणताभिरद्भिः परिष्वक्तो देवानां शेषत्वमुपगम्य, तैः सह तत्रभोगमनुभूय, कर्मावसाने भुक्तशिष्टब्राह्मणादियोनिप्रापककर्मणा सह पुनरपीमं कर्मलोकमागत्य, कर्म कर्तुं ताभिः परिष्वक्तोऽग्नित्वरूपितं पर्जन्यं प्राप्य, वर्षधाराभिः सहाग्नित्वरूपितां पृथिवीमुपगम्य, व्रीह्यादिसस्येन संयुज्य, अन्नाकारपरिणतेन तेन सहाग्नित्वरूपितं[7] पुरुषं प्राप्य, तत्र शुक्लाकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः परिष्वक्तोऽग्नित्वरूपितां योषितं प्राप्य, तत्र गर्भाकारपरिणताभिस्ताभिरद्भिः पुरुषशब्दाभिलपनीयाभिः परिष्वक्तः कर्मानुरूपं ब्राह्मणादिरूपेण जायते – इति ॥

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । ३ । १ । २ ॥

सर्वस्य त्रिवृत्करणेन त्र्यात्मकत्वाद्भूतान्तरसंसृष्टा एवापो भूयस्त्वेनाप्शब्देनोच्यन्ते ॥

---

१. प्रतिपत्तौ. क,ग. २. कृत्वा. ग. ३. तत्फल. क,ग. ४. स्वदेहादुत्थाय.ग.
५. निरूपित. च. ६. प्राप्ताभिः. क. ७. निरूपितां. क,छ.

प्राणगतेश्च । ३ । १ । ३ ॥

'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति जीवेन सहेन्द्रियगतेस्तदाश्रयत्वेन देहगमनं प्रतीयते ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न, भाक्तत्वात् । ३ । १ । ४ ॥

'अग्निं वागप्येति' इतीन्द्रियाणामग्न्यादिगतिश्रुतेर्न जीवेन सह[1] गमनमिति चेत्; न; वागाद्यभिमानिदेवतासु भाक्तत्वाद्वागादिशब्दानाम्; 'ओषधीर्लोमानि' इत्यनपियद्भिर्लोमादिभिः सह पाठात् ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः । ३ । १ । ५ ॥

प्रथमे – द्युलोकेऽपामश्रवणान्नापो गन्छन्ति; 'एतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति' इति श्रद्धैव श्रुतेति[2] चेत्; न; आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्त इत्यप्सु पृष्टासु तदुत्तरत्वोपपत्तेर्गम्यते । 'श्रद्धा वा आपः' इति हि[3] श्रूयते ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्न, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ३ । १ । ६ ॥

अत्र प्रश्नप्रतिवचनयोराप एव प्रतीयन्ते; न तत्परिष्वक्तो जीव इति चेत्; न; उत्तरत्र 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते' इत्यादाविष्टादिकारिणां गमनप्रकारवचनात् । द्युलोकाग्निसंबन्ध्यप्शब्दवाच्यस्य 'तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इति सोमभूतस्यैव 'सोमो राजा' इति प्रत्यभिज्ञानादद्भिः परिष्वक्तस्तच्छरीरक एवाप इत्युच्यते इत्यवगम्यते ॥

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्; तथाहि दर्शयति । ३ । १ । ७ ॥

'एष सोमो राजा ... ... तं देवा भक्षयन्ति' इति सोमापन्नस्य देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनं भाक्तम् – अनात्मवित्त्वेन देवोपकरणत्वाभिप्रायम् । तथाहि दर्शयति श्रुतिः – 'यथा पशुरेवं स देवानाम्' इति पशुवद्देवोपकरणत्वं

१. सह - इति नास्ति. क,छ. २. श्रूयत इति. ग. ३. हि - इति नास्ति. ग,छ.

ऽर्चयति । तथात्मविदामनात्मविदां च परमपुरुषोपकरणत्वं देवोपकरणत्वं च स्मर्यते 'देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि' इति ॥

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥

कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । ३ । १ । ८ ॥

कृतस्य कर्मणोऽन्ते निवर्तमानो भुक्तशिष्टकर्मवान्निवर्तत इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । 'रमणीयचरणा ... ... रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति श्रुतिः । 'ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपम्' इत्यादिका स्मृतिः । आरोहणप्रकारेण[१] मार्गैकदेशः, प्रकारान्तरेण चैकदेशः ॥

चरणादिति चेन्न, तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः । ३ । १ । ९ ॥

'रमणीयचरणाः' इति चरणशब्दान्न सानुशयः, चरणशब्दस्य स्मार्ताचारविषयत्वादिति चेत्; न; अनुशयोपलक्षणार्था आचारश्रुतिः तस्यैव सुखदुःखसाधनत्वात्[२] ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न, तदपेक्षत्वात् । ३ । १ । १० ॥

स्मार्ताचारस्यानुपयोगादानर्थक्यमिति चेत्; न; तदपेक्षत्वात् सर्वस्य पुण्यकर्मणः; 'सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु' इति वचनादिति कार्ष्णाजिनिमतम् ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः । ३ । १ । ११ ॥

'रमणीयचरणाः ... ... कपूयचरणाः' इति चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवाभिधीयेते, 'पुण्यं, कर्माचरति' इति प्रसिद्धेरिति बादरिः[३] । एतदेव स्वीकृतम् । स्मार्ताचारापेक्षं सर्व पुण्यं कर्मेति च स्वीकृतम् ॥

इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥

१. आरोहप्रकारेण. २. सुखसाधनत्वात्. क,ग,छ. ३. भगवान् बादरिः. ग.

अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । ३ । १ । १२ ॥

इष्टापूर्ताद्यकुर्वतामपि चन्द्रगमनमस्ति । 'ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति'[1] इत्यविशेषात् ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ, तद्गति-दर्शनात् । ३ । १ । १३

इष्टापूर्ताद्यकुर्वतां यमसदने तत्फलमनुभूयारोहादिः, 'वैवस्वतं संगमनम्' इत्यादौ तद्गतिदर्शनात् ॥

स्मरन्ति च । ३ । १ । १४ ॥

'सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य' इत्यादि[2] ॥

अपि सप्त । ३ । १ । १५ ॥

सप्त रौरवादीनपि स्मरन्ति ॥

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः । ३ । १ । १६ ॥

तत्रापि यमव्यापारादेव यमवश्यताया अविरोधः ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । ३ । १ । १७ ॥

विद्याकर्मणोः फलं ब्रह्मगमनं चन्द्रगमनं च । कथम् ? 'तद्य इत्थं विदुः तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' 'य[3] इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इति प्रकृतत्वात् ब्रह्मचन्द्रगमनयोः । अतः पापिनां न तद्गतिप्रसङ्गः ॥

---

१. सर्वे गच्छन्ति - इति नास्ति. ग,छ. २. इति. ग,छ. ३. य - इति नास्ति. ग,छ.

न तृतीये, तथोपलब्धेः । ३ । १ । १८ ॥

न च पापिनां द्युलोकगमनाय[1] चन्द्रलोकगमनापेक्षा, तेषां द्युलोकगमनाभावोपलब्धेः 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन' इत्यारभ्य 'एतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' इति। तृतीयस्थानमिति पापकर्माण[2] उच्यन्ते ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके । ३ । १ । १९ ॥

लोके च द्रौपद्यादीनां पुण्यकर्मणामपि पंचमाहुत्यनपेक्षदेहारम्भः स्मर्यते ॥

दर्शनाच्च । ३ । १ । २० ॥

तथा[3] श्रुतावपि दृश्यते 'भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति स्वेदजोद्भिज्जयोस्तदनपेक्षत्वम् ॥

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य । ३ । १ । २१ ॥

स्वेदजस्योद्भिज्जशब्देन संग्रह इत्यर्थः ॥

इति अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥

तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । ३ । १ । २२ ॥

'यथेतमाकाशम्' इत्यादिना[4]काशादिसादृश्यापत्तिः प्रत्यवरोहत उपदिश्यते; तत्र तत्र सुखदुःखानुभवाभावोपपत्तेः[5] । तदनुभवार्थं हि तत्तच्छरीरता ॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥

---

१. देहारंभाय द्युलोकगमनापेक्षा. ग. २. पापकर्मिणः. घ. ३. तथा च. च.
४. आदि - इति नास्ति. छ. ५. सुखदुःखानुभावरूपोपपत्तेः. क.

नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । ३ । १ । २३ ॥

व्रीह्यादिप्राप्तेः प्रागाकाशादिषु नातिचिरं तिष्ठति । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्' इति व्रीह्यादावेव विशेषवचनात् ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥

अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् । ३ । १ । २४ ॥

'त इह व्रीहियवाः' इत्यादौ चान्यजीवाधिष्ठिते व्रीहियवादौ संश्लेषमात्रम्; अवरोहत आकाशादिष्विव जननहेतुविरहिताभिलापात् । 'जायन्ते' इति वचनमौपचारिकम् । यत्र ब्राह्मणादिजन्मास्ति, तत्र 'रमणीयचरणाः' इति हि हेतुरभिलप्यते ॥

अशुद्धमिति चेन्न, शब्दात् । ३ । १ । २५ ॥

अवरोहतः पूर्वानुष्ठितयागादिष्वग्नीषोमीयादिहिंसागर्भत्वेनाशुद्धं कर्मास्तीति चेत्; न; 'हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति' 'न वा उ वेतन्म्रियसे न रिष्यसि' इति पशुसंज्ञपनस्याहिंसात्वशब्दात् ॥

रेतः सिग्योगोऽथ । ३ । १ । २६ ॥

'यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतः सिंचति' इत्यन्नेन संसृष्टस्य रेतःसिग्योगमात्रमनन्तरमुच्यते । अतः पूर्वमपि व्रीह्यादियोगमात्रम् ॥

योनेः शरीरम् । ३ । १ । २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवावरोहता शरीरं प्राप्यते ॥

इति अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* * *

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सन्ध्ये सृष्टिराह हि । ३ । २ । १ ॥

संध्ये – स्वप्ने 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'[1] इत्यादिनाभिहिता सृष्टिर्जीवकृता । 'पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते स हि कर्ता' इति स्वप्नदृशं जीवमेव कर्तारमाह हि[2] श्रुतिः ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । ३ । २ । २ ॥

'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः' इत्येनं जीवं स्वाप्नार्थनिर्मातारमेके शाखिनोऽधीयते । अत्र कामशब्दनिर्दिष्टाः काम्यमानतया पुत्रादयः; पूर्वत्र 'सर्वान् कामांश्छन्दतः' इत्युक्त्वा 'शतायुषः पुत्रपौत्रान्' इति विवृतत्वात् ॥

मायामात्रं तु, कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । ३ । २ । ३ ॥

स्वप्ने या[3] रथादिसृष्टिः, तदिदमीश्वरकृतं मायामात्रम्। स्वप्नदृशैवा[4]नुभाव्यं तत्कालमात्रावसानमित्याश्चर्यतया मायेत्युक्तम् । जीवस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं स्वाभाविकं स्वरूपं, संसारदशायां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तमति, न तस्य सङ्कल्पमात्रात् सृष्टिरुपपद्यते। 'स हि कर्ता' 'पुरुषो निर्मिमाणः' इति च, न जीवविषयम्, 'तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे' इति वचनात् ॥

१. पथः सृजते - इति नास्ति. घ. २. हि - इति नास्ति. ग,छ.
३. या - इति नास्ति. ग. ४. स्वप्नदृशैकेन. ग.

स्वाभाविकस्यानभिव्यक्तौ[1] हेतुमाह —

पराभिध्यानात्तु तिरोहितम् ; ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । ३ । २ । ४ ॥

जीवस्यानाद्यपचारप्रवाहेण पराभिध्यानादेव तिरोहितम् , तदपचारात् तदनुवृत्तेः ह्यस्य बन्धविपर्ययौ, 'अथ तस्य भयं भवति' 'अथ सोऽभयं गतो भवति' इति श्रुतेः ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि । ३ । २ । ५ ॥

सोऽपि — तिरोभावोऽपि[2], देवमनुष्यादिदेहाकाराचिद्योगात् सृष्टिवेलायाम्; नामरूपविभागानर्हसूक्ष्माकाराचिद्योगात् प्रलये ॥

सूचकश्च हि श्रुतेः ; आचक्षते च तद्विदः । ३ । २ । ६ ॥

'अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णम्[3]' इत्यादिश्रुतेः शुभाशुभसूचकश्च हि स्वप्नः । स्वप्नविदश्चाचक्षते तत्[4] । अतो न जीवः स्रष्टा स्वाप्नार्थानाम् ।

इति सन्ध्याधिकरणम् ॥

तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ॥

स्वप्नाभावः — सुषुप्तिः 'आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवति' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतेर्नाडीषु परमात्मनि च ; 'पुरीतति शेते' इति श्रुतेः पुरीतति च । प्रासादखट्वापर्यङ्कवदविरोधः ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३ । २ । ८ ॥

'सतागम्य न विदुः' इति ब्रह्मणः प्रबोधश्रुतिरत एव ॥

इति तदभावाधिकरणम् ॥

---

१. स्वाभाविकत्वे. क. २. अपि - इति नास्ति. ग,घ,छ.

३. कृष्णदन्तम् . इत्यधिकम् . क. ४. तत् - इति नास्ति. च.

कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ३ । २ । ९ ॥

सता सम्पन्नोऽपि सुषुप्त[1] एव प्रबुद्धः उत्तिष्ठति; ज्ञानवैधुर्येण कृतस्य कर्मणस्तेनानुभाव्यत्वात् ; पूर्वानुभूतप्रत्यभिज्ञानात्; 'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादि 'यद्यद्भवन्ति तथा भवन्ति' इति शब्दात्; मोक्षोपायविध्यानर्थक्याच्च ॥

इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥

मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्[2] । ३ । २ । १० ॥

मूर्छिते पुरुषे याऽवस्था, सा मरणायार्धसंपत्तिरिति हेतुभेदादाकारभेदादपुनरुत्थाननियमाभावाच्च ज्ञायते ॥

इति मुग्धाधिकरणम् ॥

उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । ३ । २ । ११ ॥

जागरादिषु चतसृष्ववस्थास्वन्तर्यामित्वेन[3] स्थितेरपि, परस्य ब्रह्मणो न कश्चन दोषः । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निरस्तनिखिलदोषत्व[4]-समस्तकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिङ्गं परं ब्रह्म श्रुतम् — 'अपहतपाप्मा सत्यसङ्कल्पः' 'निरवद्यम्' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ' 'सकला न यत्र क्लेशादयः' इत्यादिषु ॥

भेदादिति चेन्न, प्रत्येकमतद्वचनात् । ३ । २ । १२ ॥

जीवस्य स्वतोऽपहतपाप्मनोऽपि शरीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदाद्यथा दोषसम्बन्धः; तथा परस्यापि 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिशरीरसम्बन्धित्वात् दोषः इति चेत् ; न, 'यस्य पृथिवी शरीरम्' इत्यादिषु प्रतिपर्यायं 'स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति निर्दोषत्ववचनात् ॥

---

१. सुप्त. ग,घ. २. परिशेषणात्. ग. ३. तत्सृष्टवस्त्वन्तर्यामित्वेन. क.

४. निरस्तनिखिलदोषसम्बन्धत्व. घ,छ.

अपि चैवमेके । ३ । २ । १३ ॥

एकस्मिन् शरीरेऽवस्थितयोर्ज्जीवपरयोः यो विशेष उक्तः; एवमेके स्वशब्देनाधीयते – 'द्वा सुपर्णा' इत्यारभ्य 'पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभि-चाकशीति' इति ॥

अरूपवदेव हि, तत्प्रधानत्वात् । ३ । २ । १४ ॥

मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेऽपि रूपरहितवस्तुवदेव वर्तते तत् ब्रह्म; जीव नामरूपयोरपिनिर्वोढृत्वेन प्रधानत्वात् । तथाहि श्रुतिः – 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा' इति । नामरूपयोरन्तरा अस्पृष्टो मध्ये वर्तते – अवश्यः इत्यर्थः॥

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ३ । २ । १५ ॥

यथा 'सत्यं ज्ञानम्' इति वाक्यावैयर्थ्यात् स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म; तथा 'निरवद्यम्' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिपरश्शतवाक्यावैयर्थ्यात्, निरवद्यं कल्याणगुणाकरं चेत्युभयलिंगमेव ॥

आह च तन्मात्रम् । ३ । २ । १६ ॥

'सत्यं ज्ञानम्' इति ज्ञानस्वरूपतामात्रमाह नान्यन्निवारयति; अविशेषात्, विरोधाभावाच्च ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३ । २ । १७ ॥

दर्शयति च निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च वेदान्तगणः 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्[१]' 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इत्यादिः । 'यो मामजमनादिम्' इत्यादिना स्मर्यते च तत् ॥

१. शान्तम् - इति नास्ति. च.

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३ । २ । १८ ॥

यतः पृथिव्यादौ सर्वत्र स्थितस्यापि[1] निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च; अत एव शास्त्रेषु जलसूर्यकादि[2]वदित्युपमा, 'आकाशमेकं हि यथा जलाधारेष्विवांशुमान्' इति ॥

चोदयति –

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । ३ । २ । १९ ॥

अम्बुनि सूर्यो यथा गृह्यते, न तथा परमात्मा पृथिव्यादौ । अत्र परमार्थतः स्थितः । अतो न निर्दोषत्वमिति ॥

परिहरति –

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजस्यादेवं दर्शनाच्च । ३ । २ । २० ॥

नेति वर्तते[3] । नैवम् । पृथिव्यादिष्वन्तर्भावात् परस्य, तद्गतवृद्धिह्रास-भाक्त्वमात्रं दृष्टान्तेन निवर्त्यत इत्युभयदृष्टान्तोपादान[4]सामंजस्यादवगम्यते । 'आकाशमेकं हि यथा' इति वस्तुतः स्थितमाकाशं वस्तुतोऽनवस्थितं च सूर्यकमुभयमुपादत्ते । अनवस्थितस्य[5] यथा न दोषस्पर्शस्तथा स्थितस्यापि हेत्वभावादिति ज्ञापयितुम् । विवक्षित-धर्मसाम्यज्ञापनाय 'सिंह इव' इति दृष्टान्तो दृश्यते ।

अथवा – दर्शनाच्चेति; 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्' इत्यादौ विवक्षितसाम्यान्वयो[6] दार्ष्टान्तिके हि दृश्यते । अश्वो हि रोमाणि सहजानि स्वावयवभूतानि[7] मूर्तद्रव्याणि स्वशरीरं कम्पयन् कानिचिन्मुंचति । आत्मा तु स्वेन कदाचिदनुष्ठितानि क्षणध्वंसितया विनष्टानि कर्माणि भगवद-प्रीतिकराणीति भगवता स्वाप्रीतिकृत[8]दुःखानि दातुं प्रवृत्तेनोपासनप्रीति-कृतानुग्रहान्निवर्तितानीति तत्संपर्काभावमनुसन्दधाति ॥

---

१. सर्वत्रावस्थितस्यापि. क. २. जलसूर्यकाशादि. क. ३. अनुवर्तते. क.
४. इति दृष्टान्तद्वयोपादान. क. ५. अस्थितस्य. क,घ. ६. साम्यम् . क.
७. स्वभाव. क. ८. स्वाप्रीतिक. च.

'अथात आदेशो नेति नेति' इति सकलविशेषप्रतिषेधात् नोभय-लिङ्गमित्यत[1] आह –

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति; ततो ब्रवीति च भूयः । ३ । २ । २१ ॥

'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यारभ्य कृत्स्नप्रपंचस्य ब्रह्मणो रूपत्वेना-प्रज्ञातस्य रूपत्वमुपदिश्य पुनस्तस्यैव प्रतिषेधासम्भवात्, प्रकृतैतावन्मात्रं न भवति ब्रह्मेति ब्रह्मणो प्रकृतेयत्तां 'नेति नेति' इति प्रतिषेधति। ततः पश्चात् पूर्वमनुक्तं गुणगणं ब्रवीति च – 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति। नेति निर्दिष्टाद्ब्रह्मणोऽन्यन्न ह्यस्त्युत्कृष्टम्। 'अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यम्' इति च। तन्निर्वचनम् – 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति। प्राणाः – जीवात्मानो[2] वियदादिवदुत्पत्त्यभावात् सत्यम्। तेभ्योऽप्येष सत्यम्; ज्ञान-संकोचाद्यभावात्। अतः प्रकृतेयत्ताप्रतिषेधादुभयलिङ्गमेव ॥

प्रत्यक्षेण सन्मात्रं ब्रह्मैव गृह्यते; अन्यत् सर्वं भ्रान्तमिति 'नेति नेति' इति निषेधार्थ इत्यत[3] आह –

तदव्यक्तमाह हि । ३ । २ । २२ ॥

ब्रह्मस्वरूपं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यते। तथाऽऽह हि श्रुतिगणः – 'न संदृशे तिष्टति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' इत्यादिः। प्रत्यक्षादिना तु पटादेरेवास्तित्वं गृह्यते ; न ब्रह्मणः ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ३ । २ । २३ ॥

अपि चात्यर्थप्रियानुध्यानरूपसम्यक्प्रीणने सति, ब्रह्मस्वरूपं गृह्यत इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते। 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः' इति श्रुतिः। 'नाहं वेदैः' इत्यादि स्मृतिः ॥

१. इत्यत्र. ग.   २. जीवः. घ.   ३. इत्यत्र. ग.

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यम् ; प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । ३ । २ । २४ ॥

संराधनकर्मण्यभ्यासाद्येषां ब्रह्मस्वरूपदर्शनं जातं, तद्दर्शने ज्ञानानन्दादेरिव जगदेश्वर्यस्याप्यवैशेष्यं[1] प्रतीयते 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इत्यादौ ॥

अतोऽनन्तेन ; तथाहि लिङ्गम् । ३ । २ । २५ ॥

अतो 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोपदिष्टेनानन्तेन कल्याणगुणगणेन योगो ब्रह्मणः सिद्धः । तथा सत्युभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥

इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥

अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ३ । २ । २६ ॥

'आत्मैवेदं सर्वम्' 'अस्मान्मायी सृजते' इत्येकत्वनानात्वव्यपदेशात् अहेः कुण्डलभावादिवत् ब्रह्मस्वरूपस्यैव 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिनोक्तः पृथिव्यादिभावः ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३ । २ । २७ ॥

प्रकाशतदाश्रययोर्यथा स्वरूपभेदेऽपि तेजस्त्वयोगेनैक्यम् , एवमचिद्-ब्रह्मणोश्चैकजातियोगेन ॥

पूर्ववद्वा । ३ । २ । २८ ॥

वाशब्दः पक्षद्वय[2]व्यावृत्त्यर्थः । यथा पूर्वत्र जीवस्य प्रकाशजातिगुणशरीरवद्विशेषणतैकस्वभावतया विशिष्टैकदेशत्वेनांशत्वम्, एवमचिद्वस्तुनोऽपि 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति चिदचितोरेकेनैव शब्देनैक्याभिधानमित्यंशत्वमप्येकरूपमिति[3] 'पूर्ववद्वा' इत्युक्तम् । इतरपक्षयोर्ब्रह्मणः

१. जगदेश्वर्यस्यावैशेष्यं. क, छ. २. द्वय - इति नास्ति. क. ३. एकरूपमेवेति. च.

सदोषतादि दुर्वारमित्यर्थः । 'यस्य पृथिवी शरीरम्' 'यस्यात्मा शरीरम्' इति चिदचिद्वस्तुनोः शरीरतया तद्विशेषणस्वभावता सिद्धा ॥

प्रतिषेधाच्च । ३ । २ । २९ ॥

'नास्य जरयैतज्जीर्यति[1]' इत्यादिनाऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्चैवम् ॥

इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥

पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'प्रतिषेधाच्च' इत्येतदन्तेन यत्परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादितम्, अतः परमपि किंचित्तत्त्वमस्तीति युक्त्याभासेनाशङ्क्यते –

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३ । २ । ३० ॥

'अथ य आत्मा स सेतुः' 'एतं सेतुं तीर्त्वा' 'चतुष्पाद्ब्रह्म' 'अमृतस्यैष सेतुः' इत्यादिभिरस्य ब्रह्मणः सेतुत्व-तरितव्यत्व-परिमितत्व-प्रापकत्वव्यपदेशेभ्यः 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । ततो यदुत्तरतरम्' इत्येतस्मात् अर्थान्तर-व्यपदेशाच्चान्यत्परमस्तीति ॥

सामान्यात्तु । ३ । २ । ३१ ॥

तुशब्देनैतद्व्यावर्तयति । नैतद्युक्तम् । कुतः[2]? 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इति मूर्तामूर्तप्रपंचप्रकारतया तद्विशिष्टात् इति 'नेति' निर्दिष्टात् ब्रह्मणोऽन्यत्परं नास्तीत्यादिनिषेधसहस्रात् । परस्मिन् ब्रह्मणि सेतुत्वव्यपदेशः प्रशासनात् सर्वलोकासंकरकरत्वेन सेतुसामान्यात्तु । तथाह – 'अथ[3] य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय' इति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' इत्यारभ्योक्तजगन्निमित्तोपादान-भूतस्यैव ब्रह्मणः 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि' इति परमप्राप्यत्ववचनात् तरतिरपि प्राप्तिवचनः ॥

---

१. जीर्यते. क,ग,च. २. कुतः - इति नास्ति. क. ३. अथ - इति नास्ति. च.

बुद्ध्यर्थः पादवत् । ३ । २ । ३२ ॥

'चतुष्पात्' इत्युन्मानव्यपदेशोऽपि 'वाक्पादः चक्षुष्पादः' इतिवदुपासनार्थः ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । ३ । २ । ३३ ॥

अपरिमितस्यापि स्थानविशेषसम्बन्धादवच्छिद्यानुसन्धानं युज्यते, प्रकाशाकाशादेरिव[1] विततस्यापि वातायनघटादिना ॥

उपपत्तेश्च । ३ । २ । ३४ ॥

प्राप्यस्यैव परमात्मनः प्रापकत्वोपपत्तेः; यथाऽऽह – 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' इति ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ३ । २ । ३५ ॥

'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्' इत्यस्मिन् वाक्ये पुरुषादन्यस्य ज्यायस्त्व[2]प्रतिषेधादितोऽधिकं नास्ति । 'ततो यदुत्तरतरम्' इति तु यतः[3] पुरुषतत्त्वादन्यदुत्कृष्टं नास्ति, तत उत्तरतरं पुरुषतत्त्वमेव 'अरूपमनामयम्; य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति' इत्युपक्रमप्रतिज्ञातं सहेतुकमुपसंहृतम् । 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः' इत्युपक्रमे प्रतिज्ञातम् । अन्यथोपक्रमविरोधश्च[4] ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ३ । २ । ३६ ॥

'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्' 'व्याप्य नारायणः स्थितः' 'नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' इत्यादिशब्दैरनेन ब्रह्मणा स्वव्यतिरिक्ततत्त्वस्य व्याप्यत्वमवगतम् । तत्तु तस्मात्परं वारयति ॥

इति पराधिकरणम् ॥

---

१. प्रकाशादेरिव. क,ग.　२. ज्यायसः. क.　३. तु यतः - इति नास्ति. ग,घ.
४. विरोधाच्च. घ.

फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

फलमत उपपत्तेः । ३ । २ । ३७ ॥

अतः परस्माद्ब्रह्मण एव कर्मभिरुपासनेनचाराधितात् भोगापवर्गरूपफलं सिद्ध्यति। कर्म क्षणध्वंसि न कालान्तरभाविफलायालमिति सर्वज्ञात् परमकारुणिकात् फलसिद्धिरुपपद्यते ॥

श्रुतत्वाच्च । ३ । २ । ३८ ॥

श्रुतमेव हि 'अन्नादो वसुदानः' 'एष ह्येवानन्दयाति' इति अस्यैव फलदायित्वम् ॥

धर्मं जैमिनिरत एव । ३ । २ । ३९ ॥

धर्ममेव, अत उपपत्तेः श्रुतत्वाच्च, फलदायिनं जैमिनिर्मेने[1] । उपपत्तिस्तु कृष्यादेर्मर्दनादेश्च कर्मणः, साक्षात्परंपरया वा फलसिद्धिदर्शनम्। श्रुतत्वं च कामिनः कर्तव्यतया कर्मविधानान्यथानुपपत्त्या कर्मैवापूर्वद्वारेण तत्तत्फलसाधनमिति निश्चयः ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३ । २ । ४० ॥

पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलदायित्वं भगवान् बादरायणो मन्यते, 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यादिषु 'स एवैनं भूतिं गमयति' इति भगवदात्मकतया वाय्वादेः कर्मविधिष्वेव फलहेतुत्वव्यपदेशात्। वाक्यशेषस्थं विध्यपेक्षितं हि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा' इत्यादिषु स्वीक्रियते। 'यो वायौ तिष्ठन्' इति हि श्रूयते ॥

इति फलाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

* * *

---

१. जैमिनिमुनिर्मेने. घ.

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ३ । ३ । १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं दहराद्युपासनमेकमेव[१], 'विद्यात्, उपासीत' इति कर्मविधिष्विव चोदनाफलसंयोगरूपाख्यानामविशेषात् ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । ३ । ३ । २ ॥

अविशेषपुनःश्रुतिर्भेदापादिकेति[२] न विद्यैक्यमिति चेत्, विद्यैक्येऽपि शाखान्तरे प्रतिपत्तृभेदान्न भेदः ॥

स्वाध्यायस्य; तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः । ३ । ३ । ३ ॥

अथर्वणवेदे 'तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत' इति शिरोव्रतवतां नियमः, शिरोव्रतस्य स्वाध्यायाङ्गत्वेन, 'नैतदचीर्णव्रतोऽधीयीत' इति तस्याध्ययनसम्बन्धावगमात्; समाचाराख्यग्रन्थे[३] 'इदमपि[४] वेदव्रतेन व्याख्यातम्' इति वेदव्रतत्वावगमाच्च । 'ब्रह्मविद्याम्' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो वेदविषयः । यथा सवहोमास्तेषामेव, तथा शिरोव्रतमिति तन्न विद्याभेदलिङ्गम् ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । ४ ॥

श्रुतिरेव विद्यैक्यं दर्शयति । छान्दोग्ये दहरविद्योक्तं गुणाष्टकं तैत्तिरीयके केवलं 'तस्मिन्यदन्तः' इति वदति ॥

---

१. एकैवविद्या. क. २. श्रुतेर्भेदादिति. च. ३. समाचाराख्ये. क,घ.
४. इदमपि - इति नास्ति. च.

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । ३ । ३ । ५ ॥

एवं सर्वत्र विद्यैक्येऽन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः; तद्विद्योपकाररूपार्थैक्यात्; यथैकविधिशेषतया विहिताङ्गानामिति[1] ॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥

अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

पूर्वकाण्डोक्तं स्वीकृत्यात्र[2] वक्तव्यमाह –

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । ३ । ३ । ६ ॥

वाजिनां छन्दोगानां चोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनं शत्रुपरिभवफलं हि विहितम् । तत्र विद्यैक्यं पूर्वपक्षं हृदि निधाय राद्धान्तच्छायया चोदयति – वाजिनां प्राणदृष्ट्योपासनमुद्गीथकर्तृविषयम्; इतरत्र कर्मविषयमिति शब्दादेव प्रतीयते । 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति[3] तेभ्य उदगायत्' इत्यादिनोद्गीथकर्तृविषयं वाजिनाम्[4] । छन्दोगानां तु – 'य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे'[5] इत्युद्गीथविषयमिति चेत् । तदिदमाह – अन्यथात्वं शब्दादिति चेदिति । न; उपक्रमाविशेषात् 'हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इत्येकत्र; अन्यत्रापि 'तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्यामः' इति ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । ३ । ३ । ७ ॥

नैवम् । प्रकरणं[6] ह्युभयत्र भिद्यते । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयं छन्दोगानाम् । 'हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम' इति तु वाजिनां कृत्स्नोद्गीथविषयमिति रूपभेदाद्विद्याभेदः; यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथोपासने[7] हिरण्मयपुरुषदृष्टेः परोवरीयस्त्वादिविशिष्टदृष्टिर्भिद्यते ॥

---

१. विहितानामङ्गानामिति. च. २. स्थिरीकृत्य. ग,घ. ३. स तथेति. क,घ.
४. उद्गीथकर्तृविषयं वाजिनां - इति नास्ति. क,ग. ५. चक्रुः. क,ग.
६. प्रकरणमपि. क. ७. उपासनम् . क,ग.

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । ३ । ३ । ८ ॥

उद्गीथविद्येति संज्ञैक्याद्विद्यैक्यमुक्तं चेत्, विधेयभेदेऽपि संज्ञैक्यमस्त्येव; यथा नैयमिकाग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे चेत्येवमादिषु ॥

व्याप्तेश्च समंजसम् । ३ । ३ । ९ ॥

प्रथमप्रपाठके उपक्रमवदुत्तरास्वपि प्रणवस्योपास्यत्वव्याप्तेर्मध्ये च 'उद्गीथमुपासांचक्रिरे' इति प्रणवविषयत्वमेव समंजसम् ॥

इति अन्यथात्वाधिकरणम् ॥

सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । ३ । ३ । १० ॥

'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' इति वाजिनां छन्दोगानां कौषीतकिनां च प्राणविद्यायां वागादिकरणग्रामस्थितेस्तत्कार्यस्य च प्राणहेतुकत्वेन तिसृष्वप्येकरूपेण प्राणज्यैष्ठ्यमुपपादितम् । वागादिगतवसिष्ठत्वादिसम्बन्धित्वमपि प्राणस्योभयत्रोक्तम् । कौषीतकिनां तु तन्नोक्तम् । तथाऽपि[1] सर्वत्र ज्यैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्याभेदाद्विद्यैक्यमिति, कौषीतकिप्राणविद्यायामपि वसिष्ठत्वादय उपसंहार्याः ॥

इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥

आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ॥

अभेदादिति वर्तते[2] । ब्रह्मस्वरूपनिरूपणान्तर्गतामलत्वज्ञानानन्दादयो गुणाः सर्वासु परविद्यासूपसंहार्याः[3]; गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्राभेदात् ॥

१. अथापि. क. २. अनुवर्तते. ग. ३. उपास्याः. क.

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिः; उपचयापचयौ हि भेदे । ३ । ३ । १२ ॥

'तस्य प्रियमेव शिरः' इति प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, ब्रह्मगुणत्वाभावात्तेषाम् । शिरःपक्षादिभेदे ब्रह्मगुणे सति, ब्रह्मण[1] उपचयापचयप्रसक्तिः ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

आनन्दादयः स्वरूपनिरूपणान्तर्गततया ब्रह्मसमाना इत्युपसंहार्या एव ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । ३ । ३ । १४ ॥

प्रियशिरस्त्वाद्युपदेशो ब्रह्मणोऽनुचिन्तनार्थः; प्रयोजनान्तराभावात् ॥

आत्मशब्दाच्च । ३ । ३ । १५ ॥

'अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः' इत्यात्मशब्दाच्च शिरःपक्षादयो न ब्रह्मगुणाः ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । ३ । ३ ।१६ ॥

परमात्मन एवात्मशब्देन ग्रहणमिति 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इत्युत्तरात् बहुभवनसङ्कल्पाभिधायिनो वाक्यादवगम्यते; 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यात्मशब्दादिवत् ॥

अन्वयादिति चेत्, स्यादवधारणात् । ३ । ३ । १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वात्मशब्दान्वयात् कथमुत्तरान्निर्णय इति चेत्, 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यवगतस्यात्मन एव प्राणमयादिष्ववधारणात् स्यादेव परमात्मैवेति निर्णयः ॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥

---

१. ब्रह्मणि. ग.

कार्याख्यानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ॥

'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद' इति प्राणविद्यां विधायापां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा 'तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतदेव[1] तदनमनग्नं कुरुते' इत्याचमनस्य[2] सदाचारप्राप्तत्वादाचमनमनूद्याचमनीयानामपां प्राणवासस्त्वानुसंधानमप्राप्तं विधीयत इति युक्तम् । अप्राप्तस्यैव विधेयतया ख्यापनादत्रानुवादसरूपो[3] विधिः कल्प्यत इत्यर्थः ॥

इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥

समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

समान एवं चाभेदात् । ३ । ३ । १९ ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके चाम्नाता शाण्डिल्यविद्या । एकत्र 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमाकाशात्मानम्' इति । इतरत्र 'मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यं तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति' इति । उभयत्र मनोमयत्वादिके समानेऽपि वशित्वादेः सत्यसङ्कल्पत्वविततिरूपेणाभेदाद्विद्यैक्यम्[4] ॥

इति समानाधिकरणम् ॥

सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ॥

'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' इत्युपक्रम्य सत्यस्य ब्रह्मण आदित्यमण्डलेऽक्षिणि चोपास्यत्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषद हरित्यधिदैवतम्' 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति द्वे नामन्याम्नायेते । उभयत्रैकस्यैवोपास्यस्य सम्बन्धाद्विद्यैक्यमित्युभयत्रोभे नामनी ॥

---

१. एतमेव. घ,छ. २. स्याप्याचार. क. ३. अनुवादत्वरूपः. घ. ४. ऐक्यम्. ग,छ.

न वा विशेषात् । ३ । ३ । २१ ॥

नैतत्; आदित्याक्षिस्थानसम्बन्धभेदादुपास्यस्य, विद्याभेद इति तत्र[1] नियते नामनी ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । २२ ॥

दर्शयति च श्रुतिर्विद्याभेदं 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इति रूपातिदेशं ब्रवीति ॥

इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥

सम्भृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ३ । ३ । २३ ॥

'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि । ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान' इत्यादि ज्येष्ठानां वीर्याणां ब्रह्मणि सम्भृतिर्द्युव्याप्तिश्च ब्रह्मण इत्येतदनारभ्याधीतमपि न सर्वोपासनशेषभूतम् । अतो द्युव्याप्तिसामर्थ्यादल्पस्थानव्यतिरिक्तेषूपासनेषु प्राप्नोति । सम्भृत्याद्यपि द्युव्याप्तिसहपठितं तत्रैव ॥

इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥

पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । ३ । २४ ॥

छान्दोग्ये तैत्तिरीयके चाम्नाता पुरुषविद्या भिन्ना; यजमानपत्न्यादीनां यज्ञावयवानामितरेषां सवनत्रयादीनां चैकत्राम्नातानामन्यत्रानाम्नानात्, फलभेदाच्च । तैत्तिरीयके आत्मादीनां यजमानत्वकल्पनम्[2] । सायम्प्रातर्मध्यंदिनानां सवनत्वकल्पनम्[3] ब्रह्ममहिमप्राप्तिः फलम् । अत्र फलस्याश्रवणात् पूर्वप्रस्तुतफलं ब्रह्मविद्याङ्गम् । छान्दोग्ये चाशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनम्[4] । त्रेधा विभक्तपुरुषायुषस्य च सवनत्रयकल्पनम्[5] । 'शतं जीवति' इति च फलम् ॥

इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥

---

१. तत्र - इति नास्ति.क. २. आदि - इति नास्ति. ग,छ. ३.सायंप्रातर्मध्यंदिनसवनत्वकल्पनं. क. ४. दीक्षावकल्पनम् . छ. ५. पुरुषायुषसवनत्रयकल्पनम् . ग.

वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । ३ । ३ । २५ ॥

उपनिषदारम्भेष्वधीत 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्रवत् महाव्रतादिमन्त्रवच्च 'शं नो मित्रः' 'सह नाववतु' इति मन्त्रावपि मन्त्रसामर्थ्येन प्रयोजनभेदावगमादध्ययनशेषभूताविति न विद्याङ्गभूतौ ॥

इति वेधाद्यधिकरणम् ॥

हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । ३ । ३ । २६ ॥

विदुषो ब्रह्म प्राप्नुवतः[1] पुण्यपापयोर्विमोचनमेकस्यां शाखायां विदुषस्तच्चिन्तनार्थमधीतम् । विमुक्तयोः प्रवेशस्थानमेकस्यां शाखायां पुण्यप्रवेशस्थानं सुहृदो दुष्कृतस्य शत्रव इति । एकस्यां शाखायां विमोचनं प्रवेशस्थानं चेत्युभयमाम्नातम् । सर्वं तच्चिन्तनार्थम् । हानाविति प्रदर्शनार्थम्, हानावुपायने चेत्यर्थः । हानिर्विमोचनम् । उपायनं प्रवेशनम्[2] । केवलहानावाम्नातायां केवले चोपायने आम्नाते, इतरेतरसमुच्चयो न्याय्यः । न विकल्पः; उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । तच्छेषत्वं च त्यक्तयोः प्रवेशस्थानवाचित्वेन[3] तदपेक्षत्वात् । यथा 'वानस्पत्याः कुशाः' इत्येतद्वाक्यशेषभूतम् 'औदुम्बर्यः कुशाः' इति प्रदेशान्तरस्थम्; यथा च 'देवासुराणां छन्दोभिः' इत्येतद्वाक्यशेषभूतम् 'देवच्छन्दांसि पूर्वम्' इति प्रदेशान्तरस्थम्; यथा च 'हिरण्येन[4] षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इत्येतद्वाक्यशेषभूतम्[5] 'समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रम्' इति; यथा च 'ऋत्विज उपगायन्ति' इत्येतच्छेषभूतम् 'नाध्वर्युरुपगायेत्' इति । एवमुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषतया सम्भवन्त्यां गतौ न विकल्पो न्याय्यः । तदुक्तम् – 'अपितु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य' इत्यादिना ॥

इति हान्यधिकरणम् ॥

१. प्राप्तवतः. क. २. प्रवेशः. घ,छ. ३. वाचकत्वेन. घ.
४. हिरण्येन - इति नास्ति. घ ५. वाक्य - इति नास्ति. घ.

साम्परायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्; तथा ह्यन्ये । ३ । ३ । २७ ॥

सुकृतदुष्कृतयोर्हानिः 'अश्व इव रोमाणि विधूय... ...धूत्वा शरीरम्' इति देहवियोगकाले श्रुता । शाखान्तरे – 'स आगच्छति विरजां नदीं तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यध्वन्यपि[1] श्रुताऽपि साम्पराये चरमदेहवियोगकाले एव चिन्तनीया, देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण तरितव्यभोगाभावात् । तथा ह्यन्ये शाखिनः 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इति देहवियोगसमनन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमधीयते ॥

छन्दत उभयाविरोधात् । ३ । ३ । २८ ॥

देहवियोगकाले पुण्यपापविमोचनश्रुतेर्देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्ति-श्रुतेश्चेत्युभयश्रुत्यविरोधाद्धेतोः 'सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्ययं श्रुति-खण्डश्छन्दतो नेतव्यः; 'एतं देवयानं पन्थानमापद्यते[2]' इति वाक्यखण्डात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ॥

चोदयति –

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा; अन्यथा हि विरोधः । ३ । ३ । २९ ॥

देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमुभयत्र चिन्तायामेव अन्यथा[3] देहवियोगकाल एव चिन्तायां तस्मिन्नेव सर्वकर्मक्षयात् देहाभावेन गतिर्नोपपद्यत इति हि गतिश्रुतिविरोधः ॥

परिहरति –

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । ३ । ३ । ३० ॥

देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि गतिविधिरुपपन्नः, ब्रह्मोपासीनानामकर्म-लभ्यार्थोपलब्धेः 'स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'

---

१. इत्यन्यथापि. घ. २. अभिप्रपद्य. घ. ३. अन्यत्र. घ.

इत्यादौ । यथा लोके राजानमुपासीनानामितरपुरुषासाधारणसर्वार्थसिद्धिः ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । ३ । ३ । ३१ ॥

वसिष्ठादीनां ज्ञानिनामपि देहपातादूर्ध्वं फलान्तरानुभवः प्रारब्धाधिकारहेतुकर्मविनाशाभावात् । यावदधिकारसमाप्ति तद्धेतुकर्मफलानुभवाय तेषां तत्रैव स्थितिः । नार्चिरादिप्राप्तिः । ज्ञानिनामपि प्रारब्धकर्मानुभवेनैव नश्यतीति वक्ष्यते[1] ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥

अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् । ३ । ३ । ३२ ॥

येषूपकोसलादिषूपासनेष्वर्चिरादिगतिराम्नाता, तन्निष्ठानामेव तया प्राप्तिरिति तच्चिन्तनमपि तेषामेवेति नियमाभावः; अपितु सर्वोपासननिष्ठानाम् । तथा सत्येव श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः । श्रुतिस्तावत् पंचाग्निविद्यायाम् 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति' इत्यविशेषेण श्रुता । स्मृतिरपि 'अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः' इत्यादिका ॥

इति अनियमाधिकरणम् ॥

अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । ३ । ३ । ३३॥

'एतद्वै तदक्षरम्' 'अथ परा यया तदक्षरम्' इत्यारभ्य 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्' 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्' इत्याद्यस्थूलत्वाद्रेश्यत्वादि[2]विषयाणामक्षरब्रह्म[3]सम्बन्धिनीनां धियां सर्वासु परविद्यासु संग्रहः, गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्रैकत्वात्; एतैर्गुणैर्विना सकलेतरव्यावृत्तब्रह्मानु-

१. वक्ष्यति. क. २. इत्याद्यस्थूलत्वदृश्यत्वादि. क,ग. ३. ब्रह्म - इति नास्ति. क,ग.

सन्धानानुपपत्तेश्च । हेयसंबन्धानर्हानन्दादयोऽपि प्रत्यगात्मनो ब्रह्म-व्यावर्तकाः। प्रधानानुवर्तित्वं हि[१] गुणस्वभावः। यथा जामदग्न्यचतूरात्र-पुरोडाशोपसद्गुणभूतमन्त्रस्य प्रधानभूतोपसदनुवर्तित्वेनोपांशुगुणकत्वम् । तदुक्तम् 'गुणमुख्यव्यतिक्रमे' इत्यादिना ॥

नैतावता सर्वत्र सर्वोपसंहारप्राप्तिरित्याह[२] –

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ॥

आमननम् – आभिमुख्येन मननम्। इयदेव गुणजातं सर्वत्रोपसंहार्यं, येन गुणजातेन सकलेतरव्यावृत्तब्रह्ममननम् ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥

अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

'य आत्मा' इत्युषस्तिप्रश्नो भूतग्रामवत्प्रत्यगात्मविषयः । अन्यथा 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा' इति प्रतिवचनस्य कहोलविषया-दशनायाद्यतीतत्वादेर्भेदानुपपत्तिरिति चेत्; न, 'य आत्मा सर्वान्तरः' इत्युभयत्र प्रश्नैकरूप्यात् परमात्मैवोभयत्र विषयः । प्रतिवचनगतप्राणनादिहेतुत्व-मशनायाद्यतीतत्वं च परमात्मन्येवोपपद्यते। प्राणनादिहेतुत्वं हि परमात्मन एव, 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्' इत्यादिश्रुतेः । सद्विद्योपदेशवत् प्रश्न-प्रतिवचनावृत्तिरेकविषया ॥

प्रष्टृभेदोऽपि न भेदक इत्याह –

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् । ३ । ३ । ३६ ॥

अर्थैक्ये निश्चिते सति, प्रष्ट्रोर्बुद्धिव्यतिहारः कार्यः । उषस्तिना-शनायाद्यतीतत्वधीः कार्या[३] । कहोलेनापि प्राणनादिहेतुत्वधीः कार्या ।

१. अपि- घ,छ. २. व्याप्तिरित्याह. छ. ३.कार्या - इति नास्ति. ग.

उभय[1]प्रकरणगतवाक्यानि हि परमात्मानमेव विशिंषन्ति; यथेतरत्र सद्विद्यायामपि[2] ॥

प्रश्नाद्यावृत्तौ कथमैक्यमित्यत्राह –

सैव हि सत्यादयः । ३ । ३ । ३७ ॥

'सेयं देवतैक्षत' इति प्रस्तुता देवतैव सर्वत्र प्रश्नगता । प्रतिवचनेषु च 'तत्सत्यं स आत्मा' इत्यादय इत्यैक्यम् ॥

इति अन्तरत्वाधिकरणम् ॥

कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ३ । ३ । ३८ ॥

'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' इत्युक्त्वा 'एष आत्मापहतपाप्मा' इत्यारभ्य 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति छान्दोग्ये । वाजिनां च 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति । उभयत्र हृदयायतनत्वसत्यसंकल्पत्व-तद्विशेषरूपवशित्वादिभिर्दहरविद्याप्रत्यभिज्ञानात् सत्यसंकल्पत्वसहचारेण अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्ता[3] उभयत्रोपसंहार्याः ॥

आदरादलोपः । ३ । ३ । ३९ ॥

'नेह नानास्ति किंचन' 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति निषेधो न वशित्वादिगुणविषयः; 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' इति तेषामज्ञातानामादरेण विधानात् । अतो न लोपः । सर्वस्य ब्रह्मकार्यतयैक्यात् 'नेह नानास्ति' इत्यब्रह्मात्मकनानात्वं प्रतिषिध्यते । 'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यादि[4] च प्राकृतविशेषविषयम् ॥

---

१. उभयत्र. ग,छ.   २. सद्विद्यायाम् - इति नास्ति. ग,छ.
३. सत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्ताः. घ,छ.   ४. इत्यादि. ग.

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । ३ । ३ । ४० ॥

उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने । अतः उपसम्पत्तेरेव हेतोः । 'जक्षत्क्रीडन् रममाणः' इत्यादिना छन्दतो ज्ञात्यादिप्राप्त्यभिधानात् साक्षान्मोक्षफलं तत्, न सांसारिकफलमिति परविद्यैवैषा सगुणा ॥

इति कामाद्यधिकरणम् ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥ १७ ॥

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः ; पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् । ३ । ३ । ४१ ॥

उद्गीथाद्युपासनस्य क्रतुषु गोदोहनादिवदुपादानानियमः । 'तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्युद्गीथो[1]पासनरहितस्यापि क्रत्वनुष्ठान[2]दर्शनात् । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति वर्तमाननिर्देशेऽपि क्रतुवीर्यवत्तरत्वसाधनतयोपासनविधिः कल्प्यते । वीर्यवत्तरत्वं[3] नाम प्रबलकर्मान्तराप्रतिबन्धेनाविलम्बितफलत्वम् । अतः क्रतुफलात् पृथक्फलमुद्गीथोपासनमित्यनियमः ॥

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥

प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुणविशिष्टस्वरूपभेदात् प्रतिगुणं गुण्यावृत्तिः; 'इन्द्राय राज्ञे' इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात् प्रदानावृत्तिवत् । तदुक्तम् - 'नाना वा देवतापृथक्त्वात्' इति ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ॥

---

१. उद्गीथ - इति नास्ति. ग. २. तदनुष्ठान. ग. ३. वीर्यवत्त्वं. घ.

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

'सहस्रशीर्षं देवम्' इत्यत्र नारायणशब्देन प्रकृतदहरविद्योपास्यमात्रं[1] न विशेष्यते; अपितु सर्वपरविद्यासूपास्यम् , तच्चिह्नभूतवाक्यभूयस्त्वादेव । अक्षरशिवशंभुपरब्रह्मादिशब्दैः सर्वोपास्याननूद्य नारायणत्वं हि विधीयते । प्रकरणाद्धि वाक्यं बलीयः । तदपि 'श्रुतिलिङ्ग' इत्यादिनोक्तम् ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥

पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् । ३ । ३ । ४४ ॥

'मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितः' इत्यादिसांपादिकाग्नीनाम् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिना पूर्वप्रकृतेष्टकचिताग्निशेषिभूतक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशः स्यात् । एषामग्नित्वेनेष्टकचिताग्निना विकल्पः । द्वादशाहाङ्गभूतमानसग्रहवदेषां मानसानामपि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वं न विरुद्धम् ॥

अतिदेशाच्च । ३ । ३ । ४५ ॥

'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इतीष्टकचिताग्निकार्यातिदेशाच्च तदङ्गत्वम् ॥

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च । ३ । ३ । ४६ ॥

विद्यैवैते; विद्यामयक्रत्वङ्गभूता इत्यर्थः । साम्पादिकाग्नित्वेनैषां विद्यामयत्वे सिद्धेऽपि 'ते हैते विद्याचित एव' इति निर्धारणं हि विद्यामयक्रत्वन्वयेन[2] विद्यामयत्वस्थापनाय । दृश्यते चात्र विद्यामयः क्रतुः 'मनसैषु[3] ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादौ ॥

१. मात्रम् - इति नास्ति. क. २. क्रत्वङ्गत्वे. क. ३. मनसैवैतेषु. क.

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । ३ । ३ । ४७ ॥

'ते हैते विद्याचित एव । विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति' इति श्रुत्या वाक्येन[1] चावगत[2]विद्यामयक्रत्वन्वयस्य दुर्बलप्रकरणेन न बाधः ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् । ३ । ३ । ४८ ॥

'मनसैषु[3] ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिक्रत्वनुबन्धैः 'ते हैते विद्याचित एव' इति श्रुत्यादिभिश्चात्र विद्यामयक्रतुविधिः कल्प्यत इति । दहरविद्यादीनां क्रियामयत्वात्पृथक्त्ववदस्यापि विद्यामयक्रतोः सानुबन्धैः पृथक्त्वमवगम्यते। दृष्टश्चानुवादरूपेऽपि विधिः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादौ । तदुक्तम् – 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः । ३ । ३ । ४९ ॥

'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ' इतीष्टकचिताग्निफलसामान्येनातिदेशः; इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेवैषां विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन फलमिति; न पुनरिष्टकचिताग्निदेशत्वमप्येषामिति । केनापि सामान्येनातिदेशोपलब्धेः; यथा 'स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः' इति सर्वहरत्वमात्रेण । न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युदेशत्वम् ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । ३ । ३ । ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्य मनश्चिदादि[4]वाचिनः शब्दस्य विद्यामयप्रतिपादकत्वम[5]वगम्यते । 'अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितस्तस्याप एव' इत्यादिना पृथक्फला विद्यैव विधीयते । क्रियाप्रकरणे अग्निरहस्ये मनश्चिदादीनामनुबन्धस्तु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात् ॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

---

१. समभिव्याहाररूपवाक्यप्रमाणेनेत्यर्थः.

२. अवगतविद्यामय. क,छ.

३. मनसैषु - इति नास्ति. क,घ,च.

४. मनश्चितादि. क,छ.

५. विद्यामयप्रतिपादित्वम् . छ.

शरीरेभावाधिकरणम् ॥ २१॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् । ३ । ३ । ५१ ॥

शरीरे वर्तमानत्वादुपासितुः, तस्य च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्वरूपत्वात् तथावस्थितस्यात्मतया परविद्यासु परमात्मोपास्य इत्येके मन्यन्ते ॥

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् । ३ । ३ । ५२ ॥

नैवं यत् कर्तृत्वादि[1]स्वरूपस्यैवोपासितुरात्मतया परमात्माऽनुसन्धेय इति; अपि तूपासितुः सांसारिकस्वभावान्मुक्तस्वरूपस्य यो व्यतिरेकोऽपहत-पाप्मत्वादिगुणकत्वरूपः सोऽनुसन्धेयः, तथाऽनुसन्धानभावभावित्वात्[2] तत्स्वरूपोपलब्धेः । यथावस्थितस्वरूपब्रह्मानुसन्धानभाविनी हि ब्रह्मोपलब्धिः; तद्वत्; 'यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषः' इत्यादिश्रुतेः ॥

इति शरीरेभावाधिकरणम् ॥

अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । ३ । ३ । ५३ ॥

उद्गीथादिक्रत्वङ्गाश्रया उपासनाः, यासु शाखासु श्रूयन्ते, तास्वेव कार्याः, इति न ह्यस्ति[3] नियामकम् । अत उद्गीथानुबन्धित्वात् प्रतिशाखं कार्याः ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । ३ । ३ । ५४ ॥

वाशब्दोऽवधारणे । यथा क्रत्वङ्गभूतानां मन्त्राणामेकैकशाखागता-नामपि सर्वशाखागतक्रत्वन्वयेनाविरोधः[4], तद्वदिहापि ॥

इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वम्; तथाहि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

वैश्वानरविद्यायां त्रैलोक्यशरीरतयोपास्यस्य स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां वैश्वानरात्मनो मूर्धादिपादपर्यन्ता[5]वयवत्वमभिधाय 'यस्त्वेतमेवं प्रादेश-

---

१. कर्तृत्वभोक्तृत्वादि. क. २. सद्भावभावित्वात् .ग,च. ३. नेहास्ति. ग.
४. क्रत्वन्वयेनाविरोधः. छ. ५. मूर्धादिपादान्तानाम् . क.

मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु' इत्यादिना ब्रह्मानुभवः फलं चाभिहितम् । तत्र मूर्धाद्यवयवोपासनात् भूम्नः समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमस्ति, तत्रैव ब्रह्मानुभवफलाभिधानात्। तत्रावयवोपासनं, तत्र तत्र फलकीर्तनं च, क्रताविव द्रष्टव्यम्। यथा 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते' इत्युक्त्वा 'यदष्टाकपालो भवति' इत्यादौ । तथा समस्तोपासनस्यैव श्रैष्ठ्यं दर्शयति श्रुतिः 'दिवमेव भगवो राजन्' इत्यवयवोपासनेऽभिहिते 'मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यस्मान्नागमिष्यः' इत्यादिनाऽनर्थं ब्रुवती ॥

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥

शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

नाना शब्दादिभेदात् । ३ । ३ । ५६ ॥

सद्विद्याभूमविद्यादीनां ब्रह्मण एकस्यैवोपास्यत्वे तत्प्राप्तेरेव फलत्वेऽप्युपास्यत्वप्रकारभेदाद्विद्याभेदः । प्रकारभेदश्च शब्दान्तराद्यनुबन्धभेदादवगम्यते । पूर्वकाण्डोदितमपि ज्ञानस्याविधेयत्वं ब्रुवता निरसनायेदं पुनरारब्धम् ॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥

विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । ३ । ३ । ५७ ॥

एकस्मिन्नुपासके सर्वासां परविद्यानां विकल्पः, अपरिच्छिन्नानन्दरूपब्रह्मानुभवफलस्याविशिष्टत्वात् ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा,
पूर्वहेत्वभावात् । ३ । ३ । ५८ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तविद्याफलस्य परिमितत्वात् भूयस्त्वापेक्षया समुच्चयः सम्भवतीति यथाकामं समुच्चीयेरन्, विकल्पेरन् वा ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ॥

यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ २६ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ३ । ३ । ५९ ॥

'उद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथाद्यङ्गेष्वाश्रितानामुद्गीथादिवत् क्रत्वङ्गभाव एव । गोदोहनादिवत् स्ववाक्ये फलान्तराश्रवणादुद्गीथादि संबन्धितया क्रत्वङ्गभावो न विरुध्यत इति ॥

शिष्टेश्च । ३ । ३ । ६० ॥

'उद्गीथमुपासीत' इति विधेः 'यदेव विद्यया करोति' इत्यत्र विध्यभावाच्चाङ्गभावो न विरुद्धः ॥

समाहारात् । ३ । ३ । ६१ ॥

'उद्गीथमनुसमाहरति' इति वेदनहानावन्येन[1] समाधानं ब्रुवत् वेदनस्याङ्गतां द्योतयति ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ३ । ३ । ६२ ॥

प्रकृतोपासनस्यैव 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इति सर्वत्र संचरतः प्रणवस्य गुणत्वेनोपासनस्यापि संचारादुपासनोपादाननियमो गम्यते । अतः पूर्वोक्तोपादानानियमो न सम्भवति ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ३ । ३ । ६३ ॥

नैतत्; अङ्गभावाश्रुतेः । अङ्गभावो हि सहभावः । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरम्' इति फलान्तरसाधनतया अवगतस्योपासनस्याङ्ग-भावासम्भवात्; 'उद्गीथमुपासीत' इत्युद्गीथाश्रयतामात्रप्रतिपादनात् ॥

---

१. अन्येन - इति नास्ति. ग,घ,च.

दर्शनाच्च । ३ । ३ । ६४ ॥

'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं ब्रुवंती श्रुतिरुद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानङ्गतां दर्शयतीत्युपादानानियमः[१] सिद्धः ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥

**इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥**

* * *

१. उपासनोपादानानियमः. छ.

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । ३ । ४ । १ ॥

'विद्यातः पुरुषार्थ' इति भगवान् बादरायणो मेने । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'यो वेद ... ... सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह', इत्यादिशब्दात् ॥

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः । ३ । ४ । २ ॥

'तत्त्वमसि' इत्यादिसामानाधिकरण्येन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात्, तद्वेदनस्य तत्संस्कारतया कर्मशेषत्वात्, द्रव्यादिष्विव फलश्रुतिरर्थवादः ॥

आचारदर्शनात् । ३ । ४ । ३ ॥

अश्वपतिः केकयो ब्रह्मवित् 'यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहम्' इत्यादौ ब्रह्मविदः कर्मप्रधानाचारदर्शनात् विद्या कर्माङ्गम्[१] ॥

तच्छ्रुतेः । ३ । ४ । ४ ॥

'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्यैव विद्यायाः कर्मसु विनियोगात्, यत्करोति तद्विद्ययेति हि श्रुतिः । यद्विद्यया साधनभूतया कर्म करोति तत्कर्म वीर्यवत्तरमिति वा ॥

समन्वारम्भणात् । ३ । ४ । ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन् पुरुषे साहित्यदर्शनाच्च विद्या कर्माङ्गम् ॥

तद्वतो विधानात् । ३ । ४ । ६ ॥

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य अभिसमावृत्य कुटुम्बे' इत्यादावर्थज्ञान-पर्यन्ताध्ययनवतः कर्मविधानाच्च । अध्ययनं ह्यर्थज्ञानपर्यन्तम् ॥

---

१. विद्या कर्माङ्गम् - इति नास्ति. क,छ.

नियमात् । ३ । ४ । ७ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्यात्मविदो[1] जीवस्य कर्मसु विनियोगाच्च ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ८ ॥

'न विद्या कर्माङ्गम् अपितु विद्यातः पुरुषार्थं' इत्येवमेव भगवतो बादरायणस्य मतम्; कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरभूतस्यैव वेद्यतयोपदेशात् । तत्कथम्[2] ? 'बहु स्यां प्रजायेयेति' 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इत्यादिवाक्येषु वेद्यस्याधिकत्व-दर्शनात् ॥

तुल्यं तु दर्शनम् । ३ । ४ । ९ ॥

विद्यायाः प्राधान्येऽपि तुल्यमाचारदर्शनम् । 'ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे' इत्यादौ ब्रह्मविदां कर्मत्यागो हि[3] दृश्यते । अनुष्ठानं तु फलाभिसंधिरहितस्य विद्याङ्गत्वेन । त्यागस्तु फलाभिसंधियुक्तस्येति न विरोधः ।

असार्वत्रिकी । ३ । ४ । १० ॥

'यदेव विद्यया करोति' इति न सार्वत्रिकी विद्योच्यते, 'यदेव विद्यया' इति प्रसिद्धवन्निर्देशात् । प्रसिद्धिश्चोद्गीथविद्यायाः । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति प्रकृतोद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणो हि वीर्यवत्तरत्व-साधनभावो विधीयते ॥

विभागः शतवत् । ३ । ४ । ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वेन स्वस्मै फलायान्वेतीति विभागः । यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणे शतद्वयमन्वेति इत्यत्र क्षेत्रार्थं शतं, रत्नार्थं शतमिति ॥

---

१. इत्यादावात्मविदः .च. २. कथम् . घ. ३. हि - इति नास्ति. च.

अध्ययनमात्रवतः । ३ । ४ । १२ ॥

'वेदमधीत्य' इत्यध्ययनमात्रवतः कर्मविधानात् न विद्या कर्माङ्गम् । अध्ययनविधिर्ह्यक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवस्यतीत्युक्तम् । अर्थावबोधपर्यन्तत्वेऽप्यर्थज्ञानादर्थान्तरभूता 'विद्यात् उपासीत' इति विहिता विद्या प्रत्ययावृत्तिरूपा ॥

नाविशेषात् । ३ । ४ । १३ ॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यत्र स्वतन्त्रे कर्मणि विद्वदायुषो विनियोग इति विशेषहेत्वभावात् 'ईशावास्यमिदं सर्वम्' इति प्रकरणाच्च विद्याङ्गभूतमेव च तत्कर्मेति ज्ञायते । अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

विद्यास्तुतये कर्मानुमतिर्वा । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि तैर्न-लिप्यत इति हि विद्या स्तुता स्यात् । 'न कर्म लिप्यते नरे' इति च वाक्यशेषः ॥

कामकारेण चैके । ३ । ४ । १५ ॥

'किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागमधीयत एके । अतश्च विद्यैव प्रधानभूता ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

विद्यया सर्वकर्मोपमर्दं[1] चाधीयते 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इत्यादिना ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु विद्यादर्शनात् तेषु चाग्निहोत्राद्यभावान्न विद्या कर्माङ्गम् । ते चाश्रमाः सन्त्येव । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति वैदिके हि शब्दे दृश्यते ॥

---
१. मर्दनं . क

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि । ३ । ४ । १८ ॥

'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यत्र[1] चोदनाभावादुपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेवेति जैमिनिर्मेने । 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इत्यपवदति चाश्रमान्तरम् ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । ३ । ४ । १९ ॥

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयमिति बादरायणमतम्, 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इति सर्वाश्रमसाम्यश्रुतेः ॥

विधिर्वा धारणवत् । ३ । ४ । २० ॥

'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यप्राप्तत्वेन यथा विधिः, तद्वत् ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । ३ । ४ । २१ ॥

उद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधिर्न सम्भवति; 'इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः' इतिवत् कर्माङ्गभूतोद्गीथाद्युपादाय तस्य रसतमत्ववचनं, तत्स्तुतिमात्रमिति चेत् , नैतत् । जुह्वादिविधिवदुद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानात् । रसतमत्वादेश्चाप्राप्तत्वाद्रसतमत्वादिदृष्टिविधिरेव ॥

भावशब्दाच्च । ३ । ४ । २२ ॥

'उद्गीथमुपासीत' इति विधिप्रत्ययाच्च ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥

---

१. इत्यादौ. च.

पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ३ । ४ । २३ ॥

वेदान्तेषु तत्तद्विद्यारम्भेऽधीताः 'प्रतर्दनो ह वै' इत्याद्याख्यायिकाः पारिप्लवार्थाः, 'आख्यानानि शंसन्ति' इति तत्र विनियोगादिति चेत्, न तत्रैव 'मनुर्वैवस्वतः' इत्याद्याख्यानानां विशेषितत्वात् तेषामेव तत्र विनियोगः ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३ । ४ । २४ ॥

विद्याविधिनैकवाक्यत्वाच्च 'सोऽरोदीत्' इत्यादिवत् विद्यास्तुत्यर्था एताः ॥

इति पारिप्लवाधिकरणम् ।

अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । ३ । ४ । २५ ॥

ऊर्ध्वरेतसाम् 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्यादिश्रुतेरेव तेषां विद्यावत्त्वात् तेष्वा[१]धानाद्यनपेक्षा विद्या ॥

इति अग्नीन्धनाधिकरणम् ।

सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । ३ । ४ । २६ ॥

कर्मवत्सु गृहस्थेष्वग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षा विद्या, 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इत्यादिश्रुतेः । यथा चाश्वो गमनसाधनभूतोऽपि स्वपरिकरबन्धापेक्षो गमने । ऊर्ध्वरेतस्सु च स्वाश्रमकर्मापेक्षा ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ।

शमदमाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थो विहितकर्मव्यापृतोऽपि 'शान्तो दान्तः' इत्यादिना

१. तेष्वेव. क.

शमदमादिविधेस्तद्युक्तः स्यात्। विद्यानिष्पत्तये शमदमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वात्; शान्त्युपरतिप्रभृतिभिर्विना विद्यानिष्पत्त्यनुपपत्तेः[१] ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । ३ । ४ । २८ ॥

प्राणविद्यानिष्ठस्य 'न ह वा एवंविदि किंचनानन्नं भवति' इति सर्वान्नानुमतिर्न सर्वदा; अपितु प्राणात्ययापत्तावेव । अतिशयितशक्तेर्ब्रह्मविदोऽप्युच्छिष्टभक्षणादिः प्राणात्ययापत्तावेवेति दर्शनात् ॥

अबाधाच्च । ३ । ४ । २९ ॥

'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' इत्याहारशुद्धिविधेरबाधाच्च प्राणसंशय एव ॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३० ॥

'प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः' इत्यादिना स्मर्यते च प्राणसंशये एवेति ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे । ३ । ४ । ३१ ॥

'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति कामकारनिवृत्तिशब्दश्चात एव; यतः प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिः ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।

विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३ । ४ । ३२ ॥

यज्ञादिकर्म 'यावज्जीवमग्निहोत्रम्' इत्यादिना विहितत्वात् विद्यारहितकेवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयम् ॥

---

१. विद्योत्पत्त्यनुपपत्तेः . घ.

सहकारित्वेन च । ३ । ४ । ३३ ॥

'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिश्रुतेर्विद्याङ्गतया विधेर्विद्यासहकारित्वेन विदुषा चानुष्ठेयम् ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । ३ । ४ । ३४ ॥

उभयत्र विनियोगेऽपि यज्ञादयस्त एव, उभयत्र प्रत्यभिज्ञानाख्या-ल्लिङ्गात् । कर्मस्वरूपैक्येऽपि विनियोगपृथक्त्वेन न विरोधः ॥

अनभिभवं च दर्शयति । ३ । ४ । ३५ ॥

'धर्मेण पापमपनुदति' इति विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापनिवर्तनेन विद्याया अनभिभवं कर्मानुष्ठानकार्यं च दर्शयति ॥

इति विहितत्वाधिकरणम् ॥

विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ३ । ४ । ३६ ॥

आश्रमानन्तरा वर्तमानोऽपि विधुरादिरनाश्रमी । तस्यापि विद्याधिकारोऽस्ति, रैक्वादिष्वनाश्रमिषु ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनात् ॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३७ ॥

अनाश्रमिणोऽपि जपादिना विद्यानुग्रहः स्मर्यते 'जप्येनापि च संसिध्येत्' इति ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मविशेषेण विद्यानुग्रहश्च श्रूयते । 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चात्मानम्' इत्यादिना ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । ३ । ४ । ३९ ॥

अनाश्रमित्वादाश्रमित्वं ज्यायः, धर्मभूयस्त्वात् 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु' इति स्मृतेश्च ॥

इति विधुराधिकरणम् ॥

तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । ३ । ४ । ४० ॥

नैष्ठिकादिनिष्ठस्य[1] प्रच्युत्य[2] स्थितिर्न सम्भवत्येव, नियमात् तद्रूपनिवृत्तिभ्यः[3] । यथा नियच्छन्ति हि 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' इति 'अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात्' इति च 'संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्' इति च । अतस्तेषां प्रच्युत्य स्थित्यभावाद्विद्यानधिकारः । जैमिनेरप्येवम् ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । ३ । ४ । ४१ ॥

'अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्' इत्यधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमपि तस्य न संभवति, तस्य प्रायश्चित्तानधिकारस्मृतेस्तदसंभवात् । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मम्' इत्यारभ्य 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इत्यादिस्मृतेः ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् । ३ । ४ । ४२ ॥

उपपातकत्वात् प्रायश्चित्तमेके मध्वशननिषेधतत्प्रायश्चित्तवदिति । तदुक्तम् – 'उत्तरेषां चैतदविरोधि' इति ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । ३ । ४ । ४३ ॥

उपपातकत्वेऽप्यन्यथापि कर्माधिकारबहिष्कृता एते; तथा स्मृतेः 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा' इति । शिष्टबहिष्काराच्च ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥

स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । ३ । ४ । ४४ ॥

उद्गीथाद्युपासनं यजमानेनानुष्ठेयम्; तस्यैव क्रतुवीर्यवत्तरत्वादि-फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥

---

१. नैयमिकादिभूतस्य . ग. २. प्रच्युतस्य . ग. ३. तद्रूपाभावेभ्यः . क.

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते । ३ । ४ । ४५ ॥

कर्मस्वरूपवत् तदङ्गाश्रयमप्यार्त्विज्यम् । साङ्गफलसाधनकर्मानुष्ठानाय हि ऋत्विक् परिक्रीयते ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । ३ । ४ । ४६ ॥

'तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यारभ्य 'अथ मुनिः' इत्यत्र विद्यावतो[1] यज्ञादिवत् बाल्यपाण्डित्ययोस्तृतीयं सहकार्यन्तरं मौनं विधीयते, पक्षेण प्रकृष्टमननशीले मुनिशब्दप्रयोगात् । विद्याभ्यासरूपं मननमिदमप्राप्तमेव ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । ३ । ४ । ४७ ॥

कृत्स्नेष्वाश्रमिषु विद्यासद्भावात्[2] छान्दोग्ये 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे' इत्यारभ्य 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्' इति गृहिणोपसम्हारः सर्वेषां प्रदर्शनार्थः । तुशब्दो गृहिण एवेति शङ्काव्यावृत्त्यर्थः ॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । ३ । ४ । ४८ ॥

'अथ मुनिः' इत्यत्रापि 'अथ भिक्षाचर्यं चरति' इति पारिव्राज्येनोपसम्हारः प्रदर्शनार्थः, मौनभिक्षाचर्यवदितराश्रमधर्माणां यज्ञादीनामप्युपदेशात् ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥

अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १३ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ३ । ४ । ४९ ॥

'पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति बाल्यमित्यविशेषेण[3] श्रुतावपि, बालकर्म स्वमाहात्म्यानाविष्काररूपं विद्यान्वययोग्यतया विधीयते ॥

इति अनाविष्काराधिकरणम् ॥

---

१. विद्यावतः - इति नास्ति. क.　२. सम्भवात्. च.　३. अविशेषश्रुतावपि. क.

ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ५० ॥

अभ्युदयफलमुपासनं स्वसाधनभूतपुण्यकर्मानन्तरमुत्पद्यत इति नायं नियमः । प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धाभावे तदनन्तरम् । प्रतिबन्धे तु तस्मिन् समाप्ते ; 'तदेव वीर्यवत्तरम्' इति प्रतिबन्धाभावे फलदर्शनात् ॥

इति ऐहिकाधिकरणम् ।

मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-स्तदवस्थावधृतेः । ३ । ४ । ५१ ॥

एवं मुक्तिफलोपासनस्यापि प्रतिबन्धभावाभावयोरित्यनियमः, प्रतिबन्धाभाव एवेति फलोदयावस्थावधृतेः ॥

इतिमुक्तिफलाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्चाध्यायः ॥

* * *

चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । ४ । १ । १ ॥

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु मोक्षसाधनं वेदनमसकृदावृत्तम्, 'विद्यात्, उपासीत' इति विद्युपास्योरुपक्रमोपसंहारयोर्व्यतिरेकेणोपदेशात् ॥

लिङ्गाच्च । ४ । १ । २ ॥

लिङ्गं स्मृतिः । 'मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता' 'तद्रूपप्रत्यये चैका संततिश्चान्यनिःस्पृहा । तद्ध्यानम्' इत्यादिस्मृतेश्च ॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥

आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । ४ । १ । ३ ॥

यद्यपि 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' 'अधिकोपदेशात्' इत्यादिषु प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितम्; तथाप्युपासिता 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवोपासीत । यतः पूर्वे उपासितारः 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै त्वमसि भगवो देवते' इत्यात्मेत्येवोपगच्छन्ति । उपासितुरर्थान्तरमपि ब्रह्म तानुपासितॄन् स्वात्मभूतं ग्राहयन्ति शास्त्राणि 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मा' इत्यादीनि । यथा 'मनुष्योऽहम्' इति मनुष्यशरीरस्य स्वात्मप्रकारतैक-स्वभावतया प्रकारिणि स्वात्मनि मनुष्यशब्दस्य[१] तद्बुद्धेश्च पर्यवसानं, तथा स्वात्मनोऽपि परमात्मशरीरतया तत्प्रकारस्वभावत्वेनाहंशब्दतद्बुद्ध्योः परमात्मनि पर्यवसानामिति 'अहं ब्रह्म' इत्येवोपास्यमिति[२] ॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥

---

१. अहं शब्दस्य. घ,छ. २. उपासीतेति. ग.

प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

न प्रतीके न हि सः । ४ । १ । ४ ॥

'मनो ब्रह्म' इत्यादिप्रतीके[1] तु नात्मेति ग्रहणम् । न हि तत्र स परमात्मोपास्यः । परमात्मदृष्ट्या हि मनःप्रभृतीनि[2] ॥

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । ४ । १ । ५ ॥

ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात्[3] तद्दृष्ट्या मन आद्युपासनं ह्यभ्युदयाय[4] भवतीति ॥

इति प्रतीकाधिकरणम् ॥

आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । ४ । १ । ६ ॥

'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' इत्यादावप्यादित्यादेरेवोत्कृष्टत्वात् उद्गीथादौ तद्दृष्टयः कार्याः ॥

इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥

आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् । ४ । १ । ७ ॥

आसीनः उपासनं कुर्यात्, तस्यैवैकाग्र्यतासम्भवात्[5] ॥

ध्यानाच्च । ४ । १ । ८ ॥

'निदिध्यासितव्यः' इत्युपासनस्य ध्यानरूपत्वाच्चासीनः ॥

अचलत्वं चापेक्ष्य । ४ । १ । ९ ॥

'पृथिव्यादेरचलत्वं चापेक्ष्य 'ध्यायतीव पृथिवी' इति प्रयोगात् मनसो निश्चलत्वमासीनस्यैव ॥

---

१. इत्यादि प्रतीकेषु. च. २. प्रभृतीति. ग. ३. उत्कर्षत्वात्. ग.
४. हि - इति नास्ति. ग. ५. ऐकाग्र्य. छ.

स्मरन्ति च ।४।१।१० ॥

'उपविश्यासने युंज्यात्' इत्यादिना[1] ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ।४।१।११ ॥

यत्रैकाग्रता तत्र देशे तत्र काले उपासीत, इति देशकालविशेषाश्रवणात् ॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥

आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् ।४।१।१२ ॥

आप्रयाणादहरहरुपासनं कार्यम्, 'स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषम्' इति दर्शनात् ॥

इति आप्रयाणाधिकरणम् ॥

तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ।४।१।१३ ॥

उपासने प्रारब्धे तत्सामर्थ्यादेव पूर्वकृताघनाशः उत्तराघाश्लेषश्च भवति; 'एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति श्रुतेः ॥

इति आप्रयाणाधिकरणम् ॥

इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ।४।१।१४ ॥

विदुषः पुण्यस्यापि मोक्षविरोधित्वेनानिष्टफलहेतु[2]त्वसाम्यादेवमश्लेष-विनाशौ । वृष्ट्यन्नायुरारोग्यादिविद्यानुगुणफलस्य कर्मणः शरीरपाता-दूर्ध्वमफलत्वम् ॥

इति इतराधिकरणम् ॥

---

१. इत्यादि. ग.   २. हेतु - इति नास्ति. क.

अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । ४ । १ । १५ ॥

विद्याधिगतेः पूर्वकृते पुण्यपापे फलदानायाप्रवृत्ते एव विनश्यतः, 'तस्य तावदेव चिरम्' इति शरीरपातावधिश्रुतेः ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥

अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । ४ । १ । १६ ॥

अग्निहोत्राद्याश्रमकर्म विद्योत्पत्त्याख्यकार्यायैवाप्रयाणादनुष्ठेयम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन' इत्यादिना विद्योत्पत्तिकार्यत्वं ह्याश्रमधर्मस्य दृष्टम् ॥

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः । ४ । १ । १७ ॥

'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति' 'द्विषन्तः पापकृत्यां सुहृदः साधुकृत्याम्' इत्यादिवचनस्याग्निहोत्रादेरन्याऽप्यनादिकालप्रवृत्ता साधुकृत्या प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला उत्तरा वृष्ट्यन्नादिविद्यानुगुणफला प्रतिबद्धा चेति पूर्वोत्तरकृतयोरुभयोरप्यस्त्येव विषयः ॥

यदेव विद्ययेति हि । ४ । १ । १८ ॥

'यदेव विद्यया' इत्यत्र फलप्रतिबन्धोऽस्तीति ह्युक्तम् ॥

इति इतराधिकरणम् ॥

इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यते । ४ । १ । १९ ॥

आरब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्यत्फलं तदेकशरीरावसानमनेकशरीरावसानं वा भुक्त्वैव तदनन्तरं ब्रह्म प्राप्नोति ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* * *

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

वागधिकरणम् ॥ १ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति शब्दात्, उत्क्रान्तौ मनसः प्रागेव वाच उपरतिदर्शनाच्च वाङ्मनसि सम्पद्यते युज्यत इति ॥

अत एव सर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ॥

अतः 'सर्वेन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः' इति शब्दात्, उपरतिदर्शनाच्च वाचमनु सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि च सम्युज्यन्ते ॥

इति वागधिकरणम् ॥

मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् । ४ । २ । ३ ॥

उत्तरात् 'मनःप्राणे' इति शब्दात् सर्वेन्द्रिययुक्तं मनः प्राणे सम्युज्यते ॥

इति मनोऽधिकरणम् ॥

अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ४ । २ । ४ ॥

सः प्राणोऽनन्तरं जीवेन सम्युज्यते, 'एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति' इति प्राणस्य जीवोपगमादिश्रुतेः ॥

इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥

भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः । ४ । २ । ५ ॥

'प्राणस्तेजसि' इति भूतान्तरसंसृष्टं तेजोऽभिधीयत इति प्राणः भूतेषु सम्युज्यते ॥

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ४ । २ । ६ ॥

'तेजसि' इति न तेजोमात्रे, त्रिवृत्करणश्रुतिस्मृतिभ्यां केवलस्य तेजसोऽनवस्थानात् ॥

इति भूताधिकरणम् ॥

आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । ४ । २ । ७ ॥

अर्चिरादिगत्युपक्रमात्प्रागुत्क्रान्तिर्विद्वदविदुषोः समाना, विदुषोऽर्चिरादिगत्या ब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

इत्यत्रैवामृतत्वब्रह्मप्राप्तिवचनं शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धमदग्ध्वैवोपासनारम्भाभिप्रायमित्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् । ४ । २ । ८ ॥

अर्चिरादिगमनेन ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् शरीरसम्बन्धव्यपदेशात् तदमृतत्वादिवचनमुक्तप्रकारमेव ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ४ । २ । ९ ॥

शरीरादुत्क्रान्तस्यापि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते, अन्यथा गत्यनुपपत्तेः । न केवलं गत्यनुपपत्तिमात्रं सूक्ष्मशरीरवत्त्वे प्रमाणम्, चन्द्रमसा सम्वादादिप्रमाणान्तरतश्च सूक्ष्मशरीरवत्वोपलब्धेः 'तं प्रति ब्रूयात्' 'सत्यं ब्रूयात्' इति ॥

नोपमर्देनातः । ४ । २ । १० ॥

अतः उक्ताद्धेतोः 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' इत्याद्यमृतत्ववचनं न देहसम्बन्धोपमर्देन ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा । ४ । २ । ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य विद्यमानत्वोपपत्तेश्च न तदुपमर्दैन । उपलभ्यते ह्युत्क्रामतो विदुषः सूक्ष्मदेहगुण ऊष्मा । अन्यत्रानुपलम्भान्न स्थूलगुणः ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम् । ४ । २ । १२ ॥

'अथाकामयमानो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति विदुष उत्क्रान्ति-प्रतिषेधादत्रैव साक्षाद् ब्रह्मप्राप्तिरिति चेत्; नैतत् । विदुषः उत्क्रममाण-स्यार्चिरादिकया गमनाय प्राणा न विश्लिष्यन्त इति ह्युच्यते 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। अयमर्थो माध्यंदिनानां पाठे स्पष्टोऽभिधीयते 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति' इति ॥

स्मर्यते च । ४ । २ । १३ ॥

विदुषोऽपि मूर्धन्यनाड्या गमनं स्मर्यते च –

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम् ॥ इति ॥

इति आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥

परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तानि परे तथा ह्याह । ४ । २ । १४ ॥

'तेजः परस्यां देवतायाम्' इति श्रुतेः परदेवतासम्पत्तिरुत्क्रममाणस्य विश्रमस्थानमिति, तानि भूतानि जीवसम्पृक्तानि परदेवतायां सम्पद्यन्ते ॥

इति परसम्पत्त्यधिकरणम् ॥

---

१. अपि - इति नास्ति. च.   २. निष्क्रमणम् . च.

अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अविभागो वचनात् । ४ । २ । १५ ॥

परदेवतासम्पत्तिवचनमविभागमात्रपरम् , 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति सम्पत्तिपदस्यैवात्रानुषक्तस्यार्थान्तरपरत्वे प्रमाणाभावात् । मनः प्रभृतिषु हि प्रलयासम्भवादविभागमात्रम्[१] ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥

तदोकोऽधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेष-गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । ४ । २। १६ ॥

हार्दपरमपुरुषाराधनरूपविद्यासामर्थ्यात् तदङ्गगतिचिन्तनेन च, प्रीत-परमपुरुषानुगृहीतस्तदनुग्रहतः प्रकाशिततद्द्वारो जीवः, शताधिकया मूर्धन्यनाड्या गच्छति । तदनुग्रहादेव जीवस्थानमग्रे प्रकाशवद्भवति । हार्दःपरमात्मा परमपुरुषः 'तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः' 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः' इति हि श्रुतिस्मृती ॥

इति तदोकोऽधिकरणम् ॥

रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी । ४ । २ । १७ ॥

'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति श्रुतेर्विद्वान् रश्म्यनुसार्येव गच्छति । निश्यपि रश्मयः सम्भवन्त्येव, निदाघादावूष्मोपलब्धेः । हेमन्तेऽनुपलब्धिस्तु हिमाभिभवकृता ॥

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥

---

१. मात्रपरम् . छ.

निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद् दर्शयति च । ४ । २ । १८ ॥

'दिवा च शुक्लपक्षश्च' इत्यारभ्य 'विपरीतं तु गर्हितम्' इति निशा[1]मरणनिन्दनान्निशि मृतस्य न ब्रह्मप्राप्तिरिति चेत्, न; कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्, प्रारब्धस्य यावच्चरमदेहावसानभावित्वाच्च ब्रह्मप्राप्ति-विघ्नहेत्वभावात् । दर्शयति च 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ-सम्पत्स्ये' इति । निशानिन्देतरपुरुषविषया[2] ॥

इति निशाधिकरणम् ॥

दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । ४ । २ । १९ ॥

अतः बन्धहेत्वभावादेव[3] दक्षिणायने मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥

योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते । ४ । २ । २० ॥

'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।' इति न मरणकालः स्मर्यते; अपितु योगिनो विद्यानिष्ठान् प्रत्यर्चिरादिका तद्विपरीता चेति एते स्मार्ते स्मृतिविषयभूते । स्मर्येते; 'नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।' इति वचनात् ॥

दक्षिणायनाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

* * *

१. निशि. घ.   २. पुरुषार्थविषया. छ.   ३. हेतोः - इत्यधिकम्. च.

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । ४ । ३ । १ ॥

अर्चिरादिनैकेन विद्वान् गच्छति, सर्वासु श्रुतिषु तच्चिह्नैस्तत्तत्प्रत्यभिज्ञानात् ॥

इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥

वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । ४ । ३ । २ ॥

'मासेभ्यः सम्वत्सरं सम्वत्सरादादित्यम्' इत्यब्दादित्ययोर्मध्ये द्वयोः प्रकरणान्तरयोरेकत्र देवलोकः श्रुतः; इतरत्र वायुशब्दः । देवलोकशब्दो[1] देवानां लोक इति वायोरविशेषेण वाचकः । वायुशब्दश्च तस्यैव विशेषेण वाचक इत्यविशेषविशेषाभ्यां देवलोकवायुशब्दाभ्यां वायुरेक एवाविहित[2] इत्यब्दा-दूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुमेव निवेशयेत् ॥

इति वाय्वधिकरणम् ॥

वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तटितोऽधिवरुणः सम्बन्धात् । ४ । ३ । ३ ॥

तटितोऽनन्तरं वरुणो निवेश्यः, मेघोदरवर्तित्वा[3]द्विद्युतो मेघस्थजलात्मकत्वेन लोकवेदयोर्वरुणस्य विद्युत्सम्बन्धावगमात् ; तदनन्तरमिन्द्रप्रजापतिपाठक्रमात् प्रबलविशेषाभावाच्च ॥

इति वरुणाधिकरणम् ॥

---

१. तत्र. इत्यधिकम् . क. २. विहितः. क,छ. ३. मेघोदरवृत्तित्वात् . ग,घ,छ.

आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । ४ । ३ । ४ ॥

अर्चिराद्यभिमानिदेवताविशेषा विदुषामातिवाहिकत्वेन परमपुरुषनियुक्ता इति विज्ञायते । 'स एनान् ब्रह्म गमयति' इति तेष्वेकत्र गमयितृत्व-दर्शनाल्लिङ्गात् ॥

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४ । ३ । ५ ॥

'चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' इति श्रुतेर्वैद्युतपुरुषात् परस्तात्[१], स एव ब्रह्म गमयिता । वरुणेन्द्रप्रजापतीनां तदनुग्राहकत्वमेव ॥

इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥

कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । ४ । ३ । ६ ॥

कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनानर्चिरादिर्नयति, अस्यैव गत्युपपत्तेः । न हि सर्वगतं परं ब्रह्मोपासीनानां गतिरस्तीति बादरिर्मेने ॥

विशेषितत्वाच्च । ४ । ३ । ७ ॥

'तत्पुरुषोऽमानवस्स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति' 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति च विशेषितत्वात् हिरण्यगर्भमेव ॥

सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः । ४ । ३ । ८ ॥

'ब्रह्म गमयति' इति ब्रह्मव्यपदेशस्तत्सामीप्यात् । अस्य 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति सामीप्यमपि हि[२] ॥

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ४ । ३ । ९ ॥

हिरण्यगर्भप्राप्तावप्यपुनरावृत्तिश्रुत्यविरोधः । हिरण्यगर्भलोकात्यये तदध्यक्षेण सहातः परं गच्छति, 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परि-मुच्यन्ति सर्वे' इति श्रुतेः ॥

१. परतः . च.   २. हि - इति नास्ति. क.

स्मृतेश्च । ४ । ३ । १० ॥

'ब्रह्मणा सह ते सर्वे ' इत्यारभ्य 'प्रविशन्ति परं पदम्' इति स्मृतेश्च ॥

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । ४ । ३ । ११ ॥

परमुपासीनानिति जैमिनिः, 'ब्रह्म गमयति' इति ब्रह्मशब्दस्य[1] तत्रैव मुख्यत्वात् ॥

दर्शनाच्च । ४ । ३ । १२ ॥

'अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इति श्रुतेश्च ॥

न च कार्ये प्रत्यभिसंधिः । ४ । ३ । १३॥

'प्रजापतेः सभाम्' इति प्रत्यभिसन्धिश्च न कार्ये, प्रजापतिशब्दस्य 'पतिं विश्वस्य' इत्यादिश्रुतेः, परस्मिन्[2] एव मुख्यत्वात् । ब्रह्मलोकशब्दश्च कर्मधारयवृत्त्या तत्रैवेत्यभिप्रायः । 'ते ब्रह्मलोके' इति तु श्रुतिर्ब्रह्मैव लोक इति परब्रह्मविषयैव । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे ' इति स्मृतिश्च 'तदुपर्यपि' इति न्यायेन चतुर्मुखलोकस्थोपासनविषया[3] ॥

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात् तत्क्रतुश्च । ४ । ३ । १४ ॥

प्रतीकालम्बना हि नामादिप्राणशब्दनिर्दिष्टप्रत्यगात्मस्वरूपपर्यन्तं सर्वं चिदचिद्वस्तुजातं ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेण वा य उपासते, ते। अप्रतीकालम्बनास्तद्व्यतिरिक्ता ये पंचाग्निविदो ये च परं ब्रह्मोपासते; तान्नयत्यर्चिरादिरिति भगवान् बादरायणो मन्यते। कार्यमिति पक्षे, परमेवेति च पक्षे, सकलोपनिषद्विरोधरूपदोषः प्रसज्यते । कार्यपक्षे 'ब्रह्म गमयति' 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य' इत्याद्याः प्रकुप्येयुः। परमेवेति पक्षे 'य एवमेतद्विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति श्रुतिः प्रकुप्येत । कार्यपक्षे

१. ब्रह्मशब्दस्य - इति नास्ति. छ. २. ब्रह्मणि - इत्यधिकम्. छ. ३. उपासीनविषया. ग.

तत्क्रतुन्यायश्च विरुध्यते । अर्चिरादिना गतानां हि ब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्च श्रूयते । पंचाग्निविदस्तु, प्रकृतिनियुक्तात्मस्वरूपं 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिनावगतब्रह्मात्मभावमुपासत इति ह्यप्रतीकालम्बनत्वम् । तत्क्रतुन्यायाविरोधश्च । उभयेऽपि हि परिपूर्णं ब्रह्मोपासते मुखभेदेन - स्वात्मशरीरकं ब्रह्म केचन, ब्रह्मात्मकं स्वात्मानमितरे - इति ॥

विशेषं च दर्शयति । ४ । ३ । १५ ॥

कार्यमुपासीनानां ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तपरिमितदेशकालफलविशेषं च दर्शयति श्रुतिः 'यावन्नाम्नो गतम्' इत्यादिका ॥

इति कार्याधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* * *

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

सम्पद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । ४ । ४ । १ ॥

'एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते' इति सिद्धस्यैव प्रत्यगात्मस्वरूपस्यानादिकर्मणा तिरोहितस्य परं ज्योतिरुपसम्पद्याविर्भाव उच्यते, 'स्वेन रूपेण' इति विशिष्याभिधानात् ॥

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ४ । ४ । २ ॥

आत्मस्वरूपमात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेऽपि कर्मबन्धविनिर्मुक्ता-परिच्छिन्नज्ञानादिस्वरूपस्य ह्यत्राविर्भाव उच्यते । 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति जागरिताद्यवस्थातिरोधानविनिर्मुक्तस्यैवात्र वक्त-व्यतया प्रतिज्ञानात् ॥

आत्मा प्रकरणात् । ४ । ४ । ३ ॥

'भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इति प्रकृतापहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मेति प्रकरणादवगम्यते । 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यारभ्य 'सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः' इति प्रकृत्य 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युक्तम् ॥

इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥

अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् । ४ । ४ । ४ ॥

आविर्भूतस्वरूपोऽयं मुक्तात्मा स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म स्वात्मनोऽपि आत्मतया 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यविभागेनैवानुभवति, 'आत्मेति तूपगच्छन्ति

ग्राहयन्ति च' इति तथारूपोपासनेन[1] तथाविधस्वरूपस्य दृष्टत्वात् । 'य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरं स त आत्मा' 'तत्त्वमसि' इत्यादिशास्त्रसिद्धमेव ह्युपासितम् ॥

इति अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥

ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ४ । ४ । ५ ॥

अस्य स्वरूपाविर्भावो ब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिगुणकस्वरूपेण[2] । ते हि ब्रह्मगुणाः प्रत्यगात्मनोऽपि स्वाभाविका गुणा इति 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवगम्यते । त एव 'जक्षत्क्रीडन् रममाणः' इत्यादिनोच्यन्ते इति जैमिनेर्मतम् ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । ४ । ४ । ६ ॥

'विज्ञानघन एव' इत्यवधारणात् विज्ञानमात्रस्वरूप इत्यौडुलोमिः ॥

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४ । ४ । ७ ॥

'विज्ञानघन एव' इति स्वप्रकाशस्वात्मस्वरूप इत्यवगतेऽपि 'य आत्मापहतपाप्मा' इत्युपन्यासादिना पूर्वेषामपहतपाप्मत्वादीनामपि सद्भावावगमादुभयश्रुत्यवगतोभयस्वरूपस्य परस्परविरोधाभावाद्रूपद्वयं नान्योन्यपरिहारीत्युभयरूपसमुच्चयं भगवान् बादरायणो मेने ॥

इति ब्राह्माधिकरणम् ॥

सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ ॥

'स यदि पितृलोककामः' इत्यादिनावगताः पित्रादयः[3] 'सङ्कल्पादेवास्य' इति श्रुतेः, सङ्कल्पादेव भवन्ति । यथा परमपुरुषस्य लीलाप्रवृत्तस्य

---

१. तथाविधस्वरूपोपासनेन. क,ख. २. गुणक - इति नास्ति. घ,छ.

३. ज्ञात्यादयः क,ग,घ.

थवसुदेवादयः सङ्कल्पादेव भवन्ति, एवमेव परमपुरुषलीलान्तर्गतस्य स्यापि तदुपकरणभूताः पित्रादयः सङ्कल्पादेव भवन्तीत्यर्थः ॥

अत एव चानन्याधिपतिः ।४।४।९॥

अत एव 'अपहतपाप्मा सत्यसङ्कल्पः' इत्यादिश्रुतेर्न कदापि कर्माधीनोऽयम् ॥

इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥

अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् ।४।४।१०॥

तस्य देहेन्द्रियाद्युपकरणाभावं बादरिर्मेने । 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादिर्हि तदभावमाह ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ।४।४।११॥

'एकधा भवति' इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विविधताश्रुतेः देहाद्युपकरण-सद्भावं जैमिनिर्मेने ॥

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ।४।४।१२॥

उभयश्रुतेः सशरीरत्वमशरीरत्वं चेच्छातः; यथा द्वादशाहे उभयश्रुतेः सत्रमहीनं च भवति ॥

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ।४।४।१३॥

स्वेनैव सृष्टतन्वाद्यभावे स्वप्ने 'अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'। इति परमपुरुषसृष्टैः भोगवत्[1] मुक्तोऽपि परमपुरुषसृष्टैरेव लीलारसं भुङ्क्ते ॥

---

१. इष्ट भोगवत् . क. च.

भावे जाग्रद्वत् । ४ । ४ । १४ ॥

करणभावे जाग्रत्पुरुषवत् भुङ्क्ते ॥

प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति । ४ । ४ । १५ ॥

अनेकशरीरेष्वपि स्वप्रभारूपज्ञानव्याप्त्या सर्वानुभवः सिध्यति । 'वालाग्रशतभागस्य' इत्यारभ्य 'स चानन्त्याय कल्पते' इति हि दर्शयति ॥

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । ४ । ४ । १६ ॥

'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्' इति वेदनाभाववचनं सुषुप्तिमरणयोरन्यतरापेक्षमित्युक्तम् । 'नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मि' इत्यादिना सुषुप्त्यादावकिंचिज्ज्ञत्वमाविष्कृतं हि ॥

इति अभावाधिकरणम् ॥

जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥ ६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च । ४ । ४ । १७ ॥

अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तं मुक्तस्य, जगज्जन्मादिकारणत्ववर्जम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यारभ्य 'तद्ब्रह्म' इत्यादिना जगत्सृष्ट्यादि परस्यैवेति प्रकरणादवगम्यते । सृष्ट्यादिप्रकरणेषु मुक्तस्यासन्निहितत्वाच्च। मुक्तस्यातिरोहितस्वमाहात्म्यस्यानवधिकातिशयानन्दपरिपूर्णब्रह्मानुभव एव । ब्रह्मणोऽपि जगद्व्यापारो लीलामात्रमिति 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इत्युक्तम् ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति[1] चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । ४ । ४ । १८ ॥

'इमाँल्लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्' इत्युपदेशाज्जगद्व्यापारोऽस्तीति चेत्; न हिरण्यगर्भाद्याधिकारिकमण्डलस्थभोगोक्तेः । न हि तत्र नियमनं श्रुतम् ॥

१. इति - इति-नास्ति. घ,च.

विकारावर्ति च, तथाहि स्थितिमाह । ४ । ४ । १९ ॥

विकारासंसृष्टपरिपूर्णपरब्रह्मानुभव एव तस्य सुखम्। तथास्य[1] स्थितिं 'रसो वै सः । रसँ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति' इत्याह ॥

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । ४ । ४ । २० ॥

उक्तमर्थं श्रुतिस्मृती च दर्शयतः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिका श्रुतिः । स्मृतिरपि – 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते' इति ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ । २१ ॥

'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता' इति ब्रह्मानुभव-रूपभोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च ॥

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥

'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते' इति शब्दान्निवृत्तसमस्ततिरोधानः आविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुण-गणोऽनवधिकातिशयानन्दं परं ब्रह्मानुभवति; न च पुनरावर्तत इति निश्चीयते इति सर्वं समंजसम् ॥

इति जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते वेदान्तसारे

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अध्यायश्च समाप्तः । शास्त्रं च समाप्तम् ॥

* * *

अविस्तृताः सुगम्भीरा रामानुजमुनेर्गिरः ।

दर्शयन्तु प्रसादेन स्वं भावमखिलं दृढम् ॥

१. तथाहि. क.